

ADEM HANDŽIĆ

POSTANAK I RAZVITAK BIJELJINE U XVI VIJEKU

Prilog istoriji naselja i islamizacije u sjeveroistočnoj Bosni

Pitanje postanka i razvitka gradskih naselja, tj. tvrđavskih podgrađa i otvorenih gradskih naselja u Bosni zbog nedostatka izvora nije do sada posebno obrađivano. Glavni izvori za to pitanje jesu, kako je poznato, turski katastarski popisi naših zemalja od XV do XVII vijeka koji se nalaze u istanbulskom arhivu. Iako su našim naučnicima, poznavacima turskog jezika ti izvori otprije nekoliko godina uglavnom dostupni, nije na tom osobito važnom pitanju naše istorije ostvaren nikakav ozbiljniji pothvat izuzimajući samo nekoliko pojedinačnih radova. Zbog toga i skroman prilog ovom pitanju predstavlja koristan doprinos našoj istorijskoj nauci.

Istorija Bijeljine i uopće istorija nastanka i razvitka naših ravničarskih mjesta mnogo nam je manje poznata od istorije drugih mjesta u Bosni u kojima su postojale tvrđave i u kojima su sačuvani epigrafski spomenici i druga arhitektura. Istorija Bijeljine je ostala posebno nerasvijetljena. Iz ranijeg turskog perioda nije se o njoj ništa znalo, isto kao ni iz perioda koji mu je prethodio. Štaviše, nije još tačno utvrđeno kada je došao pod tursku vlast sjeverni, ravničarski dio bivšeg zvorničkog sandžaka. Ovaj rad nema pretenziju da pruži iscrpan prikaz prošlosti ovog mjesta već da rasvijetli izvjesne momente u njegovom embrionalnom razvitku prateći ga do kraja XVI vijeka. Zapravo jedan opći pogled na Bijeljimu i njenu nahiju trebao je da predstavlja samo prvo poglavlje rada o gradu Novom, turskoj tvrđavi na Savi koja se nalazila u granicama te nahije. Ali, kako je tematika tvrđave i kasabe Bijeljine kao otvorenog gradskog naselja različita i kako sam, prateći izvore, pronašao važnu dokumentaciju ne samo o njenom početnom razvitku i o tome kako se to mjesto u predtursko doba i u prvom vijeku turske vladavine nazivalo već i jedinstveno dragocjenu dokumentaciju o proglašenju toga mjesta kasabom, odlučio sam da ovdje rasvijetlim samo istoriju Bijeljine, a da pitanje tvrđave obradim na drugom mjestu.

Kao izvori služili su mi turski popisni defteri, i to:

1. Sumarni defter zvorničkog sandžaka, nastao oko 1516. godine.¹
2. Popis vlaha u zvorničkom sandžaku, nastao oko 1528. godine.²
3. Sumarni spahijski defter istog sandžaka iz 1533. godine.³
4. Detaljni spahijski defter istog sandžaka iz 1548. godine.⁴
5. Sumarni spahijski defter istog sandžaka, nastao oko 1570. godine.⁵
6. Sumarni spahijski defter istog sandžaka, nastao oko 1585. godine.⁶
7. Detanji spahijski defter istog sandžaka iz 1600—1604. godine,⁷ i
8. Sumarni defter spomenutog sandžaka, tj. mudžmel spomenutog detaljnog deftera iz 1600—1604. godine sa mnogim marginalnim zabilješkama iz kasnijeg vremena.⁸

I

Bijeljimu, odnosno bijeljinsko područje, prvi puta spominje turski izvor, Nešri, 1437/8. godine povodom akcije akindžija u tom kraju.^{8a} Zatim dubrovački izvor iz 1446. godine navodi kako je u Bijeljini bio opljačkan jedan dubrovački trgovac.⁹ Još ranije tu je postojao franjevački samostan koji je pripadao mačvanskoj kustodiji. Spominje ga popis bosanskih kustodija B. Pizanskog, koji je nastao prije 1378. godine.¹⁰ Prema tome, Bijeljina je u predtursko doba bila zasebna župa, a njeno sjedište je bilo, svakako, tu gdje se nalazila crkva, odnosno samostan. Kroz tu župu prolazio je put koji je vodio iz Podrinja, tj. preko Srebrenice, Kušlata, Zvornika, Teočaka i Bijeljine prema Mitrovici i Iloku. U Bijeljini se sastajao s tim glavnim putem i put koji je vodio od rijeke Bosne, tj. Dobojske dolinom Spreče, zatim preko Srebrenika i Soli.¹¹

Općenito se uzima da su Turci to područje definitivno zaposjeli 1512. godine kada su osvojili tvrđave Teočak i Srebrenik, odnosno padom srebreničke banovine. Međutim, iz najranijih turskih izvora proizilazi da padom samog Srebrenika i susjednog Teočaka nisu

¹ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Tapu defter (dalje citiram kraticom: BBA, TD), No 171.

² BBA, TD, No 405.

³ BBA, TD, No 173.

⁴ BBA, TD, No 260.

⁵ BBA, TD, No 395.

⁶ BBA, TD, No 655.

⁷ BBA, TD, No 743; kopija istog deftera sa mnogim marginalnim zabilješkama nalazi se u Ankari, Tapu ve Kadastro (dalje kraticom TK) TD, No 23.

⁸ TK, TD, No 346.

^{8a} Nešri: Kitâb-i Cihan-nümâ II, Ankara 1957, s. 626, 627.

⁹ M. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni, I, SAN, 1955, 37.

¹⁰ J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, I, Sarajevo 1912, 37.

¹¹ K. Jireček, Die Handelsstrassen und Begwenke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879; M. Vego, Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1957.

istovremeno potpali pod tursku vlast i drugi gradovi i naseljena mjesta te banovine nego je sjeverno područje do Save palo nešto kasnije. Do danas nije pronađen ni jedan siguran izvor koji govori o tome kada je Posavina, tj. prostrano područje između rijeka Drine, Bosne i Save, sjeverno od Srebrenika i Teočaka potpalo pod tursku vlast. To se dogodilo, najvjerovatnije, tek 1521. godine, prilikom pada Beograda i Šapca i opće turske ofanzive preko Save. U najranijem dosad poznatom popisu zborničkog sandžaka koji je nastao, najvjerovatnije, 1516. godine nije popisana sjeverna polovina zborničkog sandžaka, tj. područja s lijeve i s desne strane Drine sjeverno od linije Zbornika izuzimajući samo nahije Gornju i Donju Tuzlu koje su tu popisane i za koje se sigurno zna da su bile u turskoj vlasti prije mjeseca juna 1515. godine.¹² Prema tome, ta područja u to vrijeme nisu ni bila u turskoj vlasti, jer bi inače u tome popisu bila popisana. Po osvojenju tvrđave Teočaka i Srebrenika Turci nisu uopće išli dalje na sjever. Štaviše, oni u vrijeme toga popisa nisu držali ni nahije Teočak i Srebrenik nego su u tim tvrđavama kao svuda na granici držali samo posade sastavljene od graničara — ulufedžija (martolosi, azapi, farisi) kao predstražu prema Savi. Kao najsjevernije područje na toj strani držali su samo dvije tuzlanske nahije koje su sa sjeveroistoka i sjeverozapada bile zaštićene spomenutim tvrđavama. Sjeverno, sve do Save, u tome međuvremenu bila je to ničija zemlja koju su turske akindžije stalno uznemirivale svojim rekognosciranjem i stvarale paniku i stravu. Nema sumnje u to da je u tome vremenu cijelo to područje i opustjelo.

Turci su, dakle, definitivno zaposjeli Posavlje i učvrstili svoju vlast tek kada su postali gospodari i lijeve obale Save. Oni su tu kao i na drugim stranama zadržali srednjovjekovnu podjelu na župe, nazvavši po njima svoje nahije. Prvi popis tog područja do Save, tj. popis zborničkog sandžaka kojem je prisajedinjeno i popisano i to područje završen je u mjesecu aprilu 1533. godine.¹³ Tako se te godine prvi put spominje i bijeljinska nahija, i to kao has zborničkog sandžakbega. U njoj su zabilježena samo četiri slijedeća sela: Mirkovac, Čukujevići, Grm Selište i Četvrtkovište. O drugim selima te godine nema spomena. Bijeljina kao naselje uopće se ne spominje. Naselje s tim imenom ne spominje se ni u kasnijim popisima, što je vrlo karakteristično. Iz toga fakta proizilazi da Turci nisu ni zatekli naselje pod takvim imenom. Tako bi se pominjanje Bijeljine u dubrovačkim izvorima iz 1446. godine odnosilo samo na župu, a ne na istoimeno naselje. Naime, iz navođenja pojedinih geografskih imena u srednjovjekovnim izvorima obično se ne vidi na što se tačno odnosi, na određeno mjesto, župu ili oblast.

»Bijeljinom« Turci su, dakle, nazvali samo svoju nahiju. Sjedište nahije bilo je, kako se iz kasnijih izvora moglo ustanoviti, u selu Četvrtkovištu.¹⁴ Kada se zna da su srednjovjekovni trgovi kat-

¹² Istanbul, BBA, TD, No 171; A. Handžić, Bosanske solane u XVI i XVII vijeku, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne — iz-

danje Zavičajnog muzeja u Tuzli, III, 1959, str. 70.

¹³ BBA, TD, No 173, fo 16.

kad nazivani po danu kojim je održavan pazar (Četvrtkovište, Petkovište), jasno je da se trg bijeljinske župe nazivao Četvrtkovište. Istoimeni trg postojao je i u bosanskom sandžaku (današnji Kladanj) za razliku od ovog u zborničkom.¹⁵ To je ubjedljivije tim više što se bijeljinsko Četvrtkovište nalazilo upravo na spomenutom glavnom putu prema Mitrovici. Prema tome, sjedište turske nahije teritorijalno i po nazivu podudaralo se sa starim trgom.

Normalno i logično bi bilo da se centralno naselje srednjovjekovne bijeljinske župe nazivalo Bijeljina. Ono se po samom pazarnom danu moglo ujedno nazivati još i Četvrtkovište. S obzirom na spomenuto bezvlađe u tom području između 1512. i 1521. godine vrlo je vjerovatno da je to naselje bilo sasvim uništeno. Od tada pa do popisa iz 1533. godine mogao je da preovlada naziv »Četvrtkovište« po pazarnom danu koji se nije mijenjao. Samo naselje, međutim, promijenilo se, jer je bilo sasvim porušeno, a utemeljeno je novo muslimansko naselje, moguće teritorijalno i pomjereno od ranijeg, kao sjedište bijeljinske nahije. Tako se jedino može objasniti zašto se u prvim i kasnijim turskim popisima toga područja ne spominje naselje Bijeljina, ako se uopće ranije centralno naselje tako nazivalo, nego je zabilježeno samo Četvrtkovište kao sjedište nahije.

Pored sve logičnosti gornje pretpostavke moramo svakako dati veliku prednost podacima koje nam pružaju turski popisni defteri, tj. da se centralno naselje turske nahije, kao i srednjovjekovne župe u vrijeme turskog osvojenja nazivalo samo Četvrtkovište. Ovo je ubjedljivije tim prije što su turski popisivači striktno pazili da se naziv jednog mjesta tačno ubilježi, pa ako je jedno mjesto bilo poznato pod dva naziva, ubilježena su obadva, a katkada i tri. To se jasno vidi iz priloženih tabela u ovom radu, gdje je jedna četvrtina sela u ovoj nahiji zabilježena pod dva, pa i tri naziva, dok je kod dva sela uočljiva i modifikacija naziva nastala u periodu od sredine do kraja XVI vijeka (Popovi i Gunjevac). Prema tome, bilo bi čudno zašto i sjedište same nahije, Četvrtkovište nije tako zabilježeno (Bijeljina ili Četvrtkovište, odnosno obratno), ako je ono bilo poznato i pod nazivom Bijeljina.

Da li se u samom Četvrtkovištu nalazio i spomenuti samostan i kada je nestao? Da bismo to pitanje rasvijetlili, potrebno je da kritički razmotrimo izvore. Kako je rečeno, franjevački samostan u Bijeljini prvi put spominje popis kustodija bosanske vikarije od B. Pizanskog, nastao prije 1378. godine. Tu se između osam samostana u mačvanskoj kustodiji spominje samostan u Bijeljini (Biblina). Među tim samostanima spomenut je još i samostan »Svete Marije u Polju« (S. Mariae in Campo).¹⁶ Jelenić, koji donosi ovaj popis od Eubela¹⁷ ne objašnjava gdje se nalazio ovaj posljednji samostan. U znatno kasnijem sačuvanom popisu istih kustodija iz 1514. godine,

¹⁴ TK, TD, No 23, fo 322—325.

¹⁵ BBA, TD, No 18; N. Filipović, Pogled na osmanski feudalizam, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo

1952, 139.

¹⁶ Jelenić, isto.

¹⁷ Eubel, Provinciale ordinis Fratrum Minorum, str. 75—76.

koji donosi D. Mandić, spominje se ponovo samostan »S. Mariae Campaniae«. ¹⁸ Tu nema više spomena o onom samostanu u Bijeljini (Biblina). Mandić, međutim, za ovaj samostan »S. Mariae Campaniae« ili »S. Mariae in Campo« kaže da se nalazio kod Bijeljine, ¹⁹ ne navodeći pri tom izvore, očito, iznoseći svoje vlastito mišljenje. To Mandićevo stanovište preuzeli su i drugi. ²⁰ Prema tome, izgledalo bi da se u Bijeljini (tj. bijeljinskoj župi) nalazila nekada dva franjevačka samostana. Obadva, dakle, spominje popis Pizanskog, dok u popisu iz 1514. godine spominje se samo onaj »S. Mariae Campaniae«. Kr. Draganović, iako je u citiranom djelu, prilogu uz svoju historijsko-statističku kartu prihvatio tumačenje Mandićevo, ipak na karti nije upisao u Bijeljini dva samostana nego samo jedan, označivši i njegovo vrijeme (XIV—XV v.) i prema tome ukazao da je mislio na onaj »Biblina« iz popisa Pizanskog. ²¹

Ako se samostan »S. Mariae Campaniae« nalazio kod Bijeljine, i ako se spominje još 1514. godine, odnosno neposredno pred dolazak Turaka, trebalo bi da ga spominju i prvi turski popisi, međutim, turski izvori bijeljinski samostan uopće ne spominju. Ni u sumarnom defteru iz 1533, niti u detaljnom defteru iz 1548. godine, kao ni u kasnijim popisima o »kilisi« — kako turski izvori nazivaju i crkvu i samostan — nema nikakva spomena, bilo u samom Četvrtkovištu, bilo u kojem drugom selu bijeljinske nahije. Isto tako se ne spominju ni svećenici, odnosno redovnici (ruhban). Crkva, odnosno samostan »Sv. Marije« zaista je postojao na toj strani, ali ne u bijeljinskoj nego u susjednoj, korajskoj nahiji. U detaljnom popisu zborničkog sandžaka iz 1548. godine spominje se u sastavu timara Murata, hatiba i imama u tvrđavi Srebreniku jedno selište (mezra) u korajskoj nahiji na kojem se nalazila »crkva Sv. Marije«. Timar je iznosio 1.500 akči, a obuhvatao je osim te mezre još dijelove dva sela: jednog u jasičkoj, a drugog u sokolskoj nahiji, kao i tri čifluka i jedan zemin u nahiji Srebreniku. O toj crkvi u defteru kaže se doslovno:

مزرعة کلیسا اسوتاماریه در قوب بیله پتوق تابع قورای بیله پتوق رعایای تصرف
ایلدکارندن گیری رهبانلر تصرف ایلدکلری یورددر عن عشر حبوبات ۱۲۰ اچه ²²

»Mezra crkve Sv. Marije u blizini sela Bilog Potoka u korajskoj nahiji. To su zemljišta kojima raspolažu ne samo stanovnici sela Bilog Potoka nego i redovnici (svećenici). Umjesto ušura od žitarica plaćaju 120 akči.« »Selište crkve sv. Marije u blizini sela Bilog Potoka u

¹⁸ D. Mandić, Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba, sv. I, 1463—1699, Mostar 1934, str. 10.

¹⁹ Mandić, isto, str. 11.

²⁰ M. Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo 1957, 11; Kr. Draganović, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas, Zagreb 1934, 32—33; Isti je u

»Napretkovoju istoriji« (Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 757) tako tumačenje donio sa rezervom.

²¹ Kr. Draganović, Pregledna karta katoličke crkve u Bosni i Hercegovini nekad i danas, 1:250000 — Litografija Čemažar Josip, Lubljana.

²² BBA, TD, No 260, fo 473.

korajskoj nahiji« spominje se i prije 15 godina, tj. 1533. godine u sastavu jednog većeg timara od 5.019 akči, a spahijski prihod sa crkvenog zemljišta iznosio je 109 akči.²³

Selo Bili Potok danas, istina, ne postoji, ali postoji potok Bijela ili Bijela Rijeka koji protiče pokraj samog Koraja s njegove istočne strane. U dolini tog potoka kod Koraja postojalo je, sigurno, i selo Bili Potok, u čijoj se blizini nalazila crkva, odnosno samostan »Sv. Marije«. S obzirom na geografski položaj sela, tj. da se nalazilo u dolini potoka Bijele mogla je s pravom spomenuta crkva biti označena »u polju«. I, zaista, na istočnoj strani Koraja uz samu cestu postoji malo uzvišenje tzv. »crkvište«, a do tog crkvišta i lokalitet »varoš«, poznato kao jedno od najznačajnijih neolitskih naselja u sjevernoj Bosni.²⁴ Isto tako očuvala se u tom kraju tradicija da se u istinu tu nekad nalazila crkva, kao i varoš, te da je Koraj nekada bio značajniji od Bijeljine i Brčkog.^{24a} O starosti i nekadašnjem značaju Koraja govore i stara groblja sa stećcima (mramorima), sa kojih su i neki natpisi objavljeni.²⁵ Navodno, na gornjem zabrdanskom groblju postojala je do 1901. godine i trpeza (menza) iz korajске crkve, tj. kamena ploča sa udubljenjem u sredini za posvećenu vodu.²⁶ Značaj Koraja iz predturskog doba potvrđuju donekle i prvi turski popisi ovog područja. Iz njih se vidi da je korajski godišnji sajam bio značajan za sve okolne nahije i u prvovrijeme turske vlasti, pa je na taj sajam sve do 1580. godine dolazilo i stanovništvo bijeljinske nahije, gdje takvog sajma nije bilo.²⁷ Prema tome, pogrešno je Mandićevo tumačenje da se franjevački samostan »S. Mariae Campaniae«, koji se spominje još prije 1378. godine nalazio kod Bijeljine. Sada je sigurno da se taj samostan nalazio u korajskoj nahiji, pored samog mjesta Koraja i da je postojao još 1548. godine. Korajski franjevci su, dakle, dočekali tursku vlast i nastavili život i djelovanje u novim uslovima.

Kakva je sudbina bila bijeljinskog samostana (Biblina), ne nalazimo ništa u izvorima. Taj samostan je, dakle, nestao prije 1514. godine, jer ga popis iz te godine koji donosi Mandić ne spominje. U turskim izvorima takođe nema traga o njemu. Vjerovatno je postojao još početkom XVI vijeka, ali s obzirom na stanje kakvo je postojalo na toj krajini od pada Teočaka i Srebrenika do konačnog turskog osvojenja tog područja do Save, tj. u međuvremenu od 1512. do 1521. godine mogao je nestati prilikom akindžijskih provala i haranja. Tada se, bez sumnje, razbježalo i stanovništvo u cijeloj bijeljinskoj župi. Iz prvih turskih popisa jasno se vidi da se tu pojavljuje i kolonizira novo muslimansko i pravoslavno stanovništvo. O tome ćemo govoriti kasnije.

Gdje se nalazio spomenuti samostan, nije utvrđeno. Malo je vjerovatno da se nalazio baš u samom Četvrtkovištu. Postavljajući temelje budućim kasabama Turci su ih naime fundirali najčešće

²³ BBA, TD, No 173, fo 36.

²⁴ A. Benac, Neke nove prethistorijske kulture u sjeveroistočnoj Bosni, Članci i građa I, 1957. — izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli.

^{24a} Alija Čatić, Beleške o Koraju

i Tutnjevcu, GZM XIII, 1901, 445.

²⁵ GZM, 1895, 350—351; GZM, 1901, 447.

²⁶ A. Čatić, isto.

²⁷ TK, TD, No 23, fo 323.

pored zatečenog srednjovjekovnog naselja, tako da bi staro hrišćansko naselje postalo periferni dio kasabe i dobivalo ime »varoš«. Rjeđe su zasnivali nukleuse kasaba dalje od srednjovjekovnih naselja. U najranijim turskim izvorima, popisnim defterima, u Četvrtkovištu, međutim, nema traga prvobitnom hrišćanskom naselju, što bi značilo da je Četvrtkovište utemeljeno kao novo muslimansko naselje. Prema tome, staro hrišćansko tj. centralno naselje srednjovjekovne bijeljinske župe trebalo bi tražiti negdje dalje od Četvrtkovišta.

Izvjersna toponomastika u okolini donekle upućuje na nekadašnji samostan. Naime, nazivi sela sjeveroistočno od današnje Bijeljine: Popovi, Dvorovi, i Petrovo Polje donekle ukazuju da bi nekadašnji franjevački samostan mogao biti na toj strani, iako sam položaj tih sela o tome ne govori. Naročito na to ukazuju turski nazivi sela Popovi: »Popovi ili Zvonaš Selište« (Papazlar nam-i diğer Izvonaš Selište). Kako je ovo dosad najranije pominjanje toga sela, ne možemo znati da li se ono tako nazivalo i u periodu prije dolaska Turaka. Izvjersne okolnosti govore da je naziv »Popovi« nastao u prvo vrijeme turske vlasti, kao oznaka sela gdje su nekada popovi bili. Naime, ako je tu bio spomenuti samostan i uništen oko 1512. godine, do popisa u kome se to selo prvi put spominje, tj. do 1548. godine, proteklo je 36 godina. U tome međuvremenu to mjesto je moglo biti prozvano novim imenom, »Popovi«. Karakteristična je i činjenica što su sva druga sela ove nahije u turskim popisima zabilježena pod svojim pravim nazivima, tj. onako kako se u narodu nazivala na našem jeziku: Četvrtkovište, Grm Selište, Gojsal Selište, Dunjevac ili Gumjevac itd., dok je isključivo ovdje ime »Popovi« ubilježeno u prevodu na turskom jeziku, kao »Papazlar«, i to u svima popisima, pa bi i to moglo značiti da je taj naziv nastao kasnije. Međutim, drugi naziv ovog sela »Zvonaš Selište« zabilježen je nepromjenjeno, što bi ukazivalo da je stariji. I ovaj naziv isto tako jasno upućuje na nekadašnje postojanje zvonika, odnosno crkve.

II

Četvrtkovište je, dakle, današnja Bijeljina. Kroz cijeli XVI vijek u svim službenim popisima to naselje se naziva samo Četvrtkovište. Od 1533. do 1600. godine zbornički sandžak je, koliko se dosada zna, popisivan pet puta (1533, 1548, oko 1570, oko 1585. i 1600—1604). U svima tim popisima zapisano je »selo«, a u posljednja dva »kasaba« Četvrtkovište.²⁸ Kako se u bijeljinskoj nahiji ne spominje nijedna druga kasaba, niti i jedan drugi trg osim Četvrtkovišta, te kako iz opisa toga mjesta u službenoj dokumentaciji, kako ćemo to kasnije vidjeti, jasno proizilazi da je to mjesto ne samo sjedište nahije nego je rano postalo i sjedište kadiluka, nema nikakve sumnje u to da Četvrtkovište odgovara današnjoj Bijeljini.

Već u XVII vijeku nazivom nahije prozvano je i njeno sjedište, kasaba Četvrtkovište. Bijeljina kao sjedište kadiluka spo-

²⁸ BBA, TD, No 173, 260, 395, 655, 743.

minje se 1634. godine u tuzlanskom sidžilu.²⁹ U kasnijim turskim izvorima to mjesto se naziva kao kasaba i kadiluk Bijeljina. Tako je naziva i Evlija Čelebija, koji je kroz Bijeljину prošao 1664. godine.³⁰

Četvrtkovište je 1533. godine bilo maleno selo. Brojalo je samo 13 muslimanskih kuća, 7 mudžerreda (samaca), jednog džundiju (vojno lice) i davalo feudalni prihod od 800 akči.³¹ Stanovništvo mu je, dakle, dotada u cjelini primilo islam ili je došlo islamizirano, dok je stanovništvo u ostala tri sela koja se te godine spominju u toj nahiji (Mirkovac, Čukujevići i Grm Selište) bilo hrišćansko. To naselje se brzo razvijalo. Već 1548. godine imalo je 90 isključivo muslimanskih kuća sa 66 mudžerreda, te davalo feudalni prihod od 16.886 akči.³² Iako je već tada bilo dobilo neke elemente palanke, imalo je još uvijek isključivo seosku privredu, a stanovništvo, iako muslimansko, bilo je raja bez povlastica i plaćalo je resm-i čift. Naime, već tada je Četvrtkovište moralo imati neko utvrđenje od palisada, tj. bilo je opasano nekim zidom i opkopom kao što su obično u to vrijeme bila utvrđena sva muslimanska naselja gdje nije bilo tvrđave. To zaključujem po tome što se tu spominje hisarija, vojnik koji čuva hisar (zid, utvrđenje). Taj hisarija, po imenu Mehmed posjedovao je jedan čair u selu Mareštici.³³ Osim toga, tu se spominju i druga vojna lica — džundije (vulg. džindije), kao i jedan azap — koja u to vrijeme nalazimo kao čuvare naselja i palanki.³⁴ Sigurno je da je tu postojala jedna oda ili buljuk hisarija i džundija, vjerovatno, u svemu 10 do najviše 20 ljudi. Zapovjednik tog buljuka, serbuljuk Ferhad bio je iz sela Obarske, gdje je imao zemlje za koje je te godine bio oporezovan (ušur).³⁵ Sejdi Ali, azap zabilježen je, opet, kao stanovnik sela Gornje i Donje Rухotine.³⁶ Dalje, u Četvrtkovištu je postojao prije te godine bar jedan

²⁹ Tuzlanski sidžil, prema H. Šabanoviću, Bosanski pašaluk, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1959, str. 53.

U vezi sa spomenutim sidžilom želim da napomenem sljedeće. Naime, taj izvor ne sadrži, na žalost, sve one podatke koje je ranije sadržavao. Bio je ranije u vlasništvu Osmana Sokolovića iz Sarajeva, a nedavno je kupoprodajom prešao u vlasništvo Gazi Husrev-begove biblioteke. Kako je poznato, taj sidžil predstavlja samo fragmente više sudskih djelovodnih protokola tuzlanskog kadije iz prve polovine XVII vijeka. Ali i kao takav vrlo je važan i jedini izvor te vrste za Tuzlu i njenu okolinu u tome vremenu. Dok je bio u vlasništvu Sokolovića sadržavao je fragmente u vremenu od 1620. do 1645. godine. Kao takav mi je bio ranije i poznat. Takvog ga citira dr H. Šabanović na više mjesta u svojim djelima, kao i H. Kre-

ševljaković, koji su bili u mogućnosti da ga djelomično koriste. Šabanović ga u spomenutom djelu na str. 53 citira: »Tuzlanski sidžil iz g. 1620—1645. u O. Sokolovića, 1, 8, 17, 26, 34, 92, 117, 128«; zatim na str. 202 istog djela spominje iz tog sidžila podatak vezan za g. 1634. u odnosu na bijeljinski kadiluk. Danas taj sidžil, međutim, sadrži fragmente samo iz 1644. i 1645. godine, u svemu 69 lista, dok fragmenti iz ranijih godina danas nedostaju.

Zbog toga sam citirao kao gore, jer se u njemu danas ne nalazi nikakav podatak iz 1634. godine.

³⁰ Evlija Čelebija, Putopis II — preveo H. Šabanović, 1957, 260.

³¹ BBA, TD, No 173, fo 16.

³² BBA, TD, No 260, fo 218—219.

³³ Isto, fo 216.

³⁴ Isto, fo 218—219.

³⁵ Isto, fo 215.

³⁶ Isto, fo 211, 212.

han, jer se te godine spominje handžija Husein, koji je u selu Gojsal Selištu imao zemlje i tu zaveden kao poreski obveznik.³⁷

Sve do 1580. godine Četvrtkovište je imalo status sela, iako je već odavno postalo glavno i najznačajnije naselje u nahiji, dobivši već fizionomiju kasabe. Godišnji sajam koji se dotle na pravoslavnu Gospojinu održavao u Koraju, na temelju carske zapovijedi prenesen je i utemeljen u Četvrtkovištu, jer je stanovništvu te nahije bilo daleko da u vrijeme najvećih poljskih radova ide na sajam u Koraj. Prihodi s tog sajma, kao i drugi feudalni prihodi u toj nahiji pripadali su zvorničkom sandžakbegu.

Kada i na koji način je Četvrtkovište postalo kasaba, govori nam slijedeća zabilješka u defteru iz 1600. godine koja glasi:

قصبه من كورده ساكن اولان مسلمانلر ساكن اولدقلىرى يرده امر شريف ايله جمعه قلوب و ايچنده قاضى اوتوروب هرسك و كللس و دويرونيك و يوسنه جانلرندن بودون و طمشوار سرحدلرينه كيدر يول اوزرنده اولوب راجه اسكله سنه كيدن طريق عامده دربند اغزنده واقع اولوب شنلوب قصبه اولق هر وجهله مناسب و مال ميرى به انفع در ديو امنا و اعيان ولايت الحاح ايلدكلرى اجلدن بازار و پناير دورمى جهته صاحب ارضه دخى انفع اولوب قصبه اولسيچون دركاه عدالت پناهه عرض اولندقده لازم و مناسب كوريلوب ذكر اولتاتن محل قصبه اولوب دفتر خاقاننده قصبه مقيد اولنمغيچون سنه ثمان و ثمانين و تسعماء جمادى الاوانك يكرمنجى كوني تار يخيله مورخ امر شريف عاليشان وارد اولوب بر موجب امر على قصبه قيد اولنوب و بازار و پنايرى قورب و ساير قصبات مسلمانلرى كبرى رسوم اعيت و يورميوب جرم جنايتلارى و رسوم عروسلى و بادهواسى سنجاغى بكنه حاصل قيد اولدى ديو دفتر عتيقه مقيد بولنمغين دفتر جديده دخى وجه مشروح اوزره قيد اولدى و امر شريف عاليشان موجبجه ساير تكاليف عرفيه دن معافلردر³⁸

»Carskom odredbom naređeno je da se u spomenutoj kasabi (Četvrtkovištu), gdje stanuju muslimani, obavlja džuma (molitva petkom); u njoj sjedi kadija. Kako se ovo mjesto nalazi na putu koji vodi iz Hercegovine, Klisa, Dubrovnika i Bosne prema budimskoj i temišvarskoj krajini i stoji kao derbend na javnom putu prema račanskoj skeli, dobro naseljeno, bilo bi dobro, a i za carsku blagajnu vrlo korisno da to mjesto postane kasaba. Stoga su emini i ajani vilajeta (zvorničkog sandžaka) insistirali da se u tom mjestu uspostavi pazarni dan i godišnji sajam (panađur), te da to mjesto postane kasaba, što bi i za gospodara zemlje (zvorničkog sandžak-bega) bilo korisnije, pa su uputili predstavku Visokoj Porti. Pošto

³⁷ Isto, fo 216.

³⁸ TK, TD, No 23, fo 323.

se uvidjelo da je opravdano i potrebno da spomenuto mjesto postane kasaba, izdata je carska zapovijed od 20. džumada I 988 (2. VIII 1580), da se to mjesto ubilježi u defter kao kasaba i da se u njemu uspostavi pazarni dan i godišnji sajam. Isto tako muslimani te kasabe, kao i u drugim kasabama, neće više plaćati rajinske pristojbe, a plaćaće svome sandžakbegu samo kaznu za prekršaje, pristojbe prilikom vjenčanja i badi-havu. Na temelju carske zapovijedi spomenuto stanovništvo oprosteno je od ostalih državnih tereta. Kako je ovo gornje bilo ubilježeno u ranijem defteru, to je na isti način ubilježeno i u ovom novom defteru«.

Ovaj dokumenat je od prvorazredne važnosti ne samo za istoriju postanka i razvitka kasabe Četvrtkovišta nego uopće za pitanje razvitka svih drugih naših mjesta pod turskom vlašću. Taj nam dokumenat na vrlo jasan način saopštava uslove pod kojima je jedno naselje moglo biti proglašeno kasabom. Dokumentat sličnog sadržaja pronađen je još samo za Sremsku Mitrovicu. Ovdje je opet riječ o proglašenju kasabe Mitrovice šeherom.³⁹ Dokumentat o proglašenju sela Četvrtkovišta kasabom i dokumenat o proglašenju kasabe Mitrovice šeherom su jedina dva dosad pronađena dokumenta koji nam govore o tome na kom stepenu razvitka se jedno mjesto moglo proglasiti kasabom, odnosno šeherom.

Prema tome, da bi jedno mjesto dobilo status kasabe, bilo je potrebno da u njemu postoji pazarni dan i da se obavlja džuma, tj. da postoji najmanje jedna džamija u kojoj se ta molitva obavlja. Kako se vidi, Četvrtkovište je do 1580. godine ne samo steklo uslove da bude proglašeno kasabom nego je istodobno postalo kadiluk i mjesto gdje se održava godišnji sajam.

Do 1600. godine stanovništvo Četvrtkovišta nije se ništa povećalo, štaviše, neznatno mu je opao broj, imalo je samo 77 kuća i davalo feudalni prihod od 16.000 akči. Kao i ranije, stanovništvo je bilo isključivo muslimansko. Od gornjeg prihoda, 13.000 akči otpadalo je na naturalnu rentu i razne pristojbe, a 3.000 akči na prihod od tržišta (bac-i bazar).⁴⁰ To znači da je to mjesto, iako je već odavno postalo kasaba, imalo izrazito seosku privredu, a ujedno i razvijeno tržište.

Kako se to mjesto nalazilo na glavnom putu iz Bosne prema Mitrovici i očigledno predstavljalo važnu stanicu u ondašnjem kara-

³⁹ Naredba o proglašenju Mitrovice šeherom zabilježena je u detaljnom defteru sremskog sandžaka (BBA, TD, No 571, fo 111), zatim je ponovljena prilikom slijedećeg popisa, desetak godina kasnije (BBA, TD, No 673, fo 142). Iz tih popisa i spomenutog dokumenta (zabilješke) jasno se vidi kada, opet, jedna kasaba prerasta u veće mjesto i proglašava se šeherom. Dok je Mitrovica imala 11 muslimanskih mahala, jednu hrišćansku, sa ukupno 565 muslimanskih i 29 hrišćanskih kuća, te imala tri džamije, razvijenu skelu na Savi, dva pazarna dana

nedeljno i tri vašara u godini još uvijek je bilježena samo kao kasaba (BBA, TD, No 549, fo 107—113). Ali, kada se razvila u mjesto od 14 muslimanskih, 1 hrišćansku mahalu, sa ukupno 706 kuća i kada je broj većih džamija porastao na četiri, a podignuto još 6 mesdžida i ustanovljena javna musala (muslimanska bogomolja na otvorenom polju), te imala razvijenu skelu i gore spomenute pazarne dane i vašare, izdata je carska zapovijed da se Mitrovica proglasi šeherom.

⁴⁰ TK, TD, No 23, fo 323.

vanskom saobraćaju, moralo se tu rano razviti i nekoliko specifičnih zanata vezanih za takvu stanicu, kao što su: samardžije, kovači, potkivači konja, obučari, krojači i drugi. Iako detaljni popis zborničkog sandžaka iz 1548. godine nije evidentirao nikakve zanatlije u Četvrtkovištu (koje je tada imalo 90 isključivo muslimanskih domova) vrlo je vjerovatno da su još tada neki od tih zanata bili tu razvijeni. Tek u sljedećem poznatom detaljnom popisu toga sandžaka iz 1600. godine navedena su imena sljedećih zanatlija: kovač Mehmed; dvojica dulđera: Sulejman i Piriya; trojica krojača: Sulejman, Alija i drugi Sulejman, te tabak (štavljač koža) Alija.⁴¹ I u selu Grm Selištu koje je ležalo na istom putu (današnja periferna mahala Bijeljine zv. Galac) spominju se te godine dvojica zanatlija, obadvojici ime Balija: jedan kovač, a drugi samardžija.⁴²

III

U administrativnom i sudskom pogledu, sve do sredine XVI vijeka cijelo područje zborničkog sandžaka na desnoj strani Drine, tj. područje između rijeka Drine i Bosne sve do Save spadalo je u nadležnost srebreničkog kadije. Osnutkom zborničkog kadiluka, oko polovine XVI vijeka, pripalo je tome kadiluku čitavo sjeverno područje toga sandžaka između spomenutih rijeka. Tako se od tada bijeljinska nahija nalazila u jurisdikciji zborničkog kadije sve do 2. augusta 1580. godine, kada je osnovan bijeljinski kadiluk. Tome kadiluku pripale su osim bijeljinske još nahije Teočak i Koraj. Istodobno je i godišnji sajam prenesen iz Koraja u Četvrtkovište.

Četvrtkovištu, kao privrednom centru i jedinom trgu u nahiji, gdje su se prodavali svi viškovi žitarica, te sudsko-administrativnom i političkom središtu nužno su inklinirala sva okolna naselja. To su sva sela u granicama bijeljinske nahije, čije je stanovništvo u fiskalnom pogledu, tj. u pogledu sakupljanja naturalnih i novčanih poreza (ušrova i resmova) bilo podređeno sandžakbegovom vojvodi, kao njegovom legitimnom predstavniku u toj nahiji koji je bio stalno nastanjen u Četvrtkovištu. Kasnije je bijeljinski vojvoda bio ujedno i čehaja zborničkog sandžakbega. On je u nahiji vršio općeniti nadzor nad rajom i vršio prvu i neposrednu vlast.

Kako je spomenuto, u bijeljinskoj nahiji 1533. godine spominju se samo četiri sela, i to, osim Četvrtkovišta, još: Mirkovac, Čukojevići i Grm Selište. I ta sela bila su malena i slabo nastanjena, kao i Četvrtkovište. Selo Mirkovac imalo je 7 kuća sa 3 mudžerreda i davalo je feudalni prihod (porezi) od 450 akči; Čukojevići 25 kuća, 25 mudžerreda i prihod 1.300 akči; Grm Selište 10 kuća, 3 mudžerreda i prihod 520 akči. Stanovništvo tih sela bilo je hrišćansko. Islamizacija do te godine zahvatila je samo Četvrtkovište, sjedište nahije.⁴³

Već sredinom XVI vijeka u bijeljinskoj nahiji zabilježeno je 17 sela, sva kao has zborničkog sandžakbega, i to, pored četiri gore

⁴¹ Isto, fo 322.

⁴² Isto, fo 325.

⁴³ BBA, TD, No 173, fo 16; Prema tome pogrešna su mišljenja da se u četvrtom deceniju XVI vijeka

spominje »selo Bijeljina«, sjedište istoimene nahije, kao i sela u toj nahiji: Tvrtkovac, Ponikve i Crkvište. U prvim turskim popisima od tih naselja samo se spominje Tvrtkovac

spomenuta, još: Tvrtkovac, Gornja i Donja Ruhotina, Popovi ili Zvo-naš Selište, Kuzovrat, Tomaševac »u blizini sela Kuzovrata«, Dunjevac (Gunjevac), Obarska, Triješnica, Mareštica, Krčevac ili Gojsal Selište ili Vrljačka, Brodac, Obrova ili Obrovac i Crnjelovo.⁴⁴ To je uopće i najraniji spomen nabrojanih sela. Sva ta sela spominju se i kasnije u svima spomenutim popisima. Kako nam detaljni defteri pružaju iscrpne podatke o broju stanovništva, konfesionalnoj pripadnosti i privredi gornje podatke o svima selima u toj nahiji iznio sam, radi konciznosti i preglednosti, tabelarno. Pošto postoje samo dva takva deftera zborničkog sandžaka, i to iz 1548. i 1600—1604. godine, to sam u dvije tabele prikazao stanje nahije iz tih godina.

Većina tih sela postoje i danas, dok se za druga moglo, uglavnom, utvrditi gdje su se nalazila. Nekadašnje selo Tomaševac nalazilo se, kako je u samom izvoru istaknuto, u blizini Kuzovrata,⁴⁵ koje se, opet, nalazilo na periferiji današnje Bijeljine. Selo Dunjevac (tako u popisu iz 1548) spominje se 1600. godine pod nazivom »Gunjevac«,⁴⁶ kako se danas naziva zaselak sela Amajlije, koje se inače u to vrijeme ne spominje. Selo Grm Selište je, bez sumnje, današnji Grm na području Bijeljine, u mahali Galac. Mareštica je, po svoj prilici, današnji Marići ili Marić mahala, zaselak sela Batkovića. Troimeno selo Krčevac ili Gojsal Selište ili Vrljačka je današnje selo Gojsovac. Mirkovac je današnje selo Batkovići, jer se ono u kasnijim popisima naziva »Batkovići ili Mirkovac«.⁴⁷ Čukojevići, najveće selo u ovoj nahiji, danas pod tim nazivom ne postoji, ali je sigurno da se prostiralo u području današnjeg Modrana, tj. tome selu pripadali su zaseoci, odnosno mahale: Podlužje i Modran. U izvoru stoji: »selo Čukojevići sa mahalama Podlužje i Modran«.⁴⁸ Nije poznato jedino gdje su se nalazila dva sela, odnosno pod kojim su nazivom danas poznata: Tvrtkovac i Obrova ili Obrovac. Sva ostala sela pod istim nazivima postoje i danas.

Današnje značajnije mjesto Janja uopće se ne spominje u popisima iz XVI vijeka, iako se samo to područje nalazilo u granicama bijeljinske nahije. Prema tome, to naselje, ili je ranije drugačije nazivano, te moguće odgovara jednom od dva neutvrđena naselja (Tvrtkovac, Obrova), ili je nastalo tek poslije 1600. godine.

U granicama bijeljinske nahije, i to u njenom sjeverozapadnom kutu nalazila se i tvrđava o kojoj se do sada nije ništa znalo. To je tvrđava Novi (kala-i Novi) na Savi za razliku od Novog na Uni. Nazvana je tako po ravničarskom predjelu Novi u kojem se nalazila, a to je predio između desne strane potoka Lukavca (pri utoku u Savu) i Save. Locirana je na desnoj strani samog utoka Lukavca u Savu. To je mala tvrđava građena od cigle koja je služila samokao stražarnica na Savi i nije bila nikakvo administrativno sredi-

i to tek od 1548. godine (Up. tabele). Isto je tako pogrešno mišljenje da se spomen Bijeljine kod Nešrija odnosi na godinu 1463. Taj spomen je u stvari najranija vijest o Bijeljini, a odnosi se na akcije akindžija u tom kraju u 1437/8. godini, kako je to na početku ovog rada istaknuto.

⁴⁴ BBA, TD, No 260, fo 208—219.

⁴⁵ Isto, fo 213.

⁴⁶ Isto, fo 214; TK, TD, No 23, fo 321.

⁴⁷ TK, TD, No 23, fo 319.

⁴⁸ Isto, fo 316, 317.

šte, kao što su obično bile druge tvrđave. Nastala je odmah nakon što su Turci zavladaali desnom obalom Save. Imala je malenu posadu od 12 stalnih mustahfiza čiji su se timari tokom XVI vijeka nalazili u okolnim nahijama osim bijeljinske, jer je ona, kako je već rečeno, u tome vijeku predstavljala has zvorničkog sandžakbega. Te

NASELJA I STANOVNIŠTVO U BIJE LJINSKOJ NAHIJI 1548. GODINE

SELA ¹	Hrišćani						Musl.		Čifluka ⁵	Mlinova	Sandžakbegovi prihodi (has) u akćama
	Primićura ²	Mudžerreda	Domova	Mudžerreda	Uđovica	Baština	Domova	Mudžerreda			
1 Četvrtkovište ⁶	1*						89	66	2	7	16.886
2 Batkovići ili Mirkovac	1		64		2	1	1				7.404
3 Tvrđkovac	1		11				10	1	1	4	2.582
4 Čukojevići			110			3	13		K		16.632
5 Grm Selište ^{3 4}			47	3	1	5	36	24			10.013
6 Gornja i Donja Ruhotina	1		54			1	14	2		1	7.815
7 Popovi ili Zvonaš Selište	1		38		1		6	2			5.962
8 Kuzovrat ³	1	2	30				10				6.750
9 Tomaševac			5						4		601
10 Dunjevac	1		32		1		1	1	1		2.902
11 Obarska	1	1	29				4	1	1		4.305
12 Triješnica	1*	1	17				3	1		1	3.575
13 Mareštica	1*	1	17				12	5			3.345
14 Krčevac ili Gojsal Selište ⁷ ili Vrljačka			3				10		4		2.382
15 Brodac	1	1	39		1	2					3.496
16 Obrova ili Obrovac ⁷			2				9		6		2.697
17 Crnjelovo	1		6						1		450
Svega:	12	6	504	3	6	12	218	105	21	13	97.777

NAPOMENE:

¹ Redoslijed sela je isti kao u defteru s tom razlikom što je Četvrtkovište, koje je u defteru zabilježeno na zadnjem mjestu ovdje prometnuto naprijed.

² Primićuri su hrišćani, osim trojice muslimana: u Četvrtkovištu, Triješnici i Marešticu (označeni zvjezdicom).

³ U selima Grm Selištu i Kuzovratu među muslimanskim domovima nalazili su se i domovi lagatora.

⁴ U Grm Selištu među musliman-

skim domovima bio je i dom teklića.

⁵ Čifluci su svi muslimanski, izuzimajući čifluk u Čukojevićima, koji je predstavljao knežev timar od 500 akći. Knez, kao spahijski, nije evidentiran među stanovništvom, ali je najvjerovatnije da je živio na tom čifluku.

⁶ U Četvrtkovištu je postojao i jedan muslimanski zemin.

⁷ Dva muslimanska čaira postojali su u Marešticu, a jedan u Obrovcu (Obrovcu).

NASELJA I STANOVNIŠTVO U BIJELJINSKOJ NAHIJI 1600—1604. GODINE

SELA ¹	Hrišćani			Muslimani			Čifluka ²	Zemina ²	Sandžakbegovi prihodi (has) u akčama	Čifluka ²	Zemina ²	Prihodi državne blagajne
	Primičura	Domova	Baština	Domova	Mudžerreda	Baština						
1 Četvrtkovište ³				77		1	1	14	19.000	22	2	4.258
2 Batkovići ili Mirkovac ⁴	1	41	8						100	2	1	950
3 Tvrtkovac ³		9		6				2	6.000	1		1.100
4 Čukojevići Podlužje i Modran sa mahalama		202	19	28			2	2	40.350	2	1	750
5 Grm Selište		7	17	70	2	1			14,300	15	5	3.160
6 Gornja i Donja Ruhotina	1	95	4	5		1			8.500	2		200
7 Popovi ili Prokac Bijeljina ³		68	3					1	4.500	1		130
8 Kuzovrat		4	11	12		1			11.100	7	1	1.040
9 Tomaševac		9							1.500	1	1	550
10 Gunjevac		35	6	2		1			6.500	3	2	1.110
11 Obarska		15	4	6			1	1	6.000	5		890
12 Triješnica		25	4	3			1		5.580	1		250
13 Mareštica		19	9	12		1			5,000	2		350
14 Krčevac ili Gojsal Selište ili Vrljačka		3		19		2	2	1	9.500	7		1.420
15 Brodac		47	5				1		7.000	1		100
16 Obrova ili Obrovac ³				5			2		6.000	2		195
17 Crnjelovo		15	2				2		2.050			
Svega:	2	594	92	245	5	8	12	21	182.880	74	13	15.953

NAPOMENE:

¹ Redoslijed sela je usklađen prema prvoj tabeli radi lakše komparacije, inače je u izvoru drugačiji poredak.

² Svi čifluci i zemini bili su muslimanski, ili su ih muslimani držali, izuzimajući knežev čifluk u Tomaševcu od 500 akči i jednog zemina u Popovima.

³ Osim prikazanih čifluka i zemina postojali su u toj nahiji još 5

čaira i 2 mezre. Čaire su bile: u Popovima 1, u Četvrtkovištu 2, u Obrovi 1 i u Tvrtkovcu 1; mezre: u Popovima 1 i Tvrtkovcu 1. Mezra u Tvrtkovcu bila je značajna, jer je državni prihod (porez) s nje iznosio 1.000 akči.

⁴ U Batkovićima se je održavao neki godišnji sajam i donosio sandžakbegu 100 akči godišnje.

nahije su: Koraj, Teočak, Završ, Sapna, Spreča, Soko, Jasenica i Zvornik.⁴⁹ Razrušena je od strane austrijske vojske za vrijeme bečkog rata. Danas se još vide njene ruševine koju narod naziva »Nakičeva kula«.

Bijeljinska nahija obuhvatala je, dakle, prostran teritorij koji liči na istostraničan trougao. Sa istoka je ograničavala rijeka Drina, i to od Rače na sjeveru do nešto južnije od današnjeg mjesta Janje, tako da je obuhvatala na toj strani i selo Ruhotine. Sa sjevera ograničavala je Sava od Rače uzvodno do utoka Lukavca u Savu. Sa jugozapadne strane graničila je sa nahijama Korajem i Teočakom. Granica je, na toj strani išla od Save prema jugu do blizu Ugljevika, koji se spominje u granicama teočacke nahije, a odatle prema jugoistoku, presijecajući potok Janju izlazila na Drinu, južno od sela Ruhotine.

U sandžakbegovim hasovima, a posebno tamo gdje je cijela nahija bila njegov has, kao što je u XVI i XVII vijeku bila cijela bijeljinska nahija, sandžakbeg je imao svoje ljude koji su se brinuli za red u nahiji i koji su za njega pobirali feudalne prihode, naturalnu rentu i pristojbe u novcu. To su bili subaša i vojvoda. Tako se u Četvrtkovištu 1548. godine spominje sandžakbegov vojvoda Husein. On je posjedovao jedan čifluk u selu Kuzovratu i jedan čair u selu Mareštici.⁵⁰

Razne age i zapovjednici gore spomenute vojske, kao i obični neferi, stalno nastanjeni u Četvrtkovištu, takođe su posjedovali u toj nahiji svoje čifluke. Tako je Ali-aga posjedovao čifluk u Četvrtkovištu, gdje su postojala još dva čifluka: Huseina, sina Kurdova i Jusufa, sina Jakubova.⁵¹ U selu Obrovi (Obrovcu) zabilježeni su čifluci: Veli-age, Nesuh-age, Husein-age, zatim čifluci dvojice džundija, Mahmuda i Huseina. Spomenuti Nesuh-aga imao je u tom selu i jedan čair.⁵² U selu Kuzovratu čifluke su imali serbuljuk Mahmud i njegov brat Mehmed, vojvoda Husein i Jusuf, sin Abdulahov.⁵³ U selu Krčevcu ili Gojsal Selištu (Gojsovac) čifluke su posjedovali: reis Alija; Jusuf, sin Timurov; Iskender, sin Jusufov i Ahmed, sin Osmanov.⁵⁴ U selu Dunjevcu (Gunjevcu) neki Osman-aga posjedovao je čifluk kojim se koristio njegov sin Ahmed.⁵⁵ Zatim se spominju u selu Mareštici dva čaira, jedan u posjedu ranije spomenutog hisarije Mahmuda, a drugi u posjedu takođe spomenutog vojvode Huseina.⁵⁶

Iako je ova nahija teritorijalno spadala među veće nahije u zvorničkom sandžaku, u njoj se spominje relativno malen broj sela. To ukazuje da je to područje već samim dolaskom Turaka zatečeno prazno ili je prilikom osvajanja bilo opustošeno, pa se kasnije stabilizacijom političkih i privrednih prilika koloniziralo. Na to naročito ukazuje nesrazmjerni porast stanovništva između 1533. i 1548.

⁴⁹ BBA, TD, No 260, 395, 655; TK, TD, No 346.

^{49a} Više o tome vidi moj rad pod bilj. br. 84.

⁵⁰ BBA, TD, No 260, fo 213, 216.

⁵¹ Isto, fo 218, 219.

⁵² Isto, fo 216, 217.

⁵³ Isto, fo 213.

⁵⁴ Isto, fo 216.

⁵⁵ Isto, fo 214.

⁵⁶ Isto, fo 216.

godine u četiri sela koja se najranije spominju. Tako je u tome vremenu selo Batkovići ili Mirkovac od 7 poraslo na 69 kuća, računajući i baštine kao kuće; selo Čukojevići od 25 na 126 kuća; selo Grm Selište od 10 na 88 kuća i Četvrtkovište od 14 na 90 kuća. To su jasni dokazi o naseljavanju ovog područja. Nepobitnu potvrdu za to nalazimo u većini sela bijeljinske nahije. U popisu iz 1543. godine svuda sretamo nove doseljenike koje defteri bilježe kao »došlac« ili »došlića«, i to kako muslimane tako i hrišćane. Poznato je da su Turci novoosvojena područja naseljavali i popunjavali razrijeđeno stanovništvo doseljenicima iz unutrašnjosti. To doseljavano stanovništvo moralo je biti privrženo turskoj državnoj misli da bi na taj način u novoosvojenim krajevima učvršćavali svoju vlast. To su u prvom redu bili muslimani ili hrišćani, pripadnici turskih vojnih organizacija, martolosa i vojnika. Oni koji su dolazili u gradove bili su često zanatlije ili slobodni seljaci, dok je sela naseljavala muslimanska i hrišćanska raja. Nove doseljenike evidentirane pod nazivom »došlac« nalazimo poimenice u *Četvrtkovištu*: Iskender, Halil i Pirija; u *Tvrtkovcu*: Hamza; u *Čukojevicima*: Bogdan, Rastko, Janko, Nikola, Radosav i Petar; u *Popovima*: Dursun, Rastko, Strahinja, Dimitrije i Miloš; u *Gornjoj i Donjoj Ruhotini*: Radman; u *Kuzovratu*: Ratko; u *Dunjevcu (Gunjevcu)*: Dimitrije; u *Obarskoj*: Jusuf i Jovan.⁵⁷ »Došlaci« su donekle bili i čobani koji su se po već naseljenim i stabilizovanim krajevima kretali sa svojim stadima (hajmane), te su u nekim selima zabilježeni kao poreski obveznici. Tako se u selima *Gornjoj i Donjoj Ruhotini* spominju: Hasan, hajmane i Barak, hajmane; zatim u selu *Dunjevcu (Gunjevcu)*: Džafer, hajmane.⁵⁸

U nova naselja koja su Turci odredili za buduće kasabe i odmah ih učinili sjedištem nahije, kao što je bio slučaj u Četvrtkovištu, Turci su doseljavali isključivo muslimansko stanovništvo. Poznato je da su Turci sredinom XVI vijeka izvjesna opustjela ili stanovništvom razrijeđena mjesta u Sremu i Slavoniji popunjavali ili Srbima iz Srbije ili muslimanima starosjediocima iz lijevog Podrinja, desne Posavine, Pobosanja i Posprečja.⁵⁹ I stanovništvo bijeljinske nahije sigurno je došlo ovamo sa južne strane: iz Gornjeg Podrinja, Hercegovine i Srbije.

Čini se da su Turci u cijelu bijeljinsku nahiju doselili vlahe. Sredinom XVI vijeka od 17 sela u toj nahiji u 12 sela spominju se primićuri, zvanja seoskih starješina kod vlaha stočara. U Grm Selištu nalazimo i lagatora, tipično zvanje iz vlaške organizacije. Osjetan porast stanovništva u spomenuta četiri sela od 1533. do 1548. godine i postojanje primićura i lagatora, kao i čisto pravoslavna imena stanovnika nedvojbeno ukazuju da su Turci na to, manje više, upražnjeno područje kolonizirali vlahe. Oni se, istina, u toj nahiji ne spominju do 1528. godine, kada je vršen popis vlaha u zvorničkom sandžaku, ali su do tada sigurno naseljavali znatan dio tog sandžaka. U nekim nahijama predstavljali su isključivo stanovništvo,

⁵⁷ BBA, TD, No 260, fo 208—219.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih

i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Zagreb 1953, 51.

kao što je bio slučaj u šabačkoj nahiji, koju je od bijeljinske dijelila samo mačvanska nahija.⁶⁰ Oni se do te godine spominju u svim susjednim nahijama osim korajske. U visorskoj nahiji, koja se protezala od sadašnjeg sela Visora (sjeverno od Tuzle) na sjever sve do Save, u koju je spadala i nekadašnja tvrđava Brčko, vlasiti su naseljavali 7 sela.⁶¹ Prema tome, oni su u dva klina u zborničkom sandžaku izlazili na Savu, u nahijama šabačkoj i visorskoj. U teočaćkoj nahiji nastanjivali su 7, u nahiji Završju 6, i u nahiji Sapnoj 14 sela.⁶² Kako je poznato da su se oni stalno širili i naseljavali slabo nastanjene i opustjele krajeve, oni su, svakako, nešto prije 1533. godine počeli kolonizirati i bijeljinsku nahiju, tako da se te godine spominju samo u četiri još uvijek slabo naseljena sela.

Turci su vlahi stočare posebno protežirali, jer su predstavljali ujedno poluvojničku organizaciju iz koje su regrutovani vojnici i martolosi, posebne vrste vojske koje su čuvale granična područja, granične tvrđave, putove i išle u rat. Zbog toga su vlasiti bili onaj element, koji je ponegdje u priličnom broju primio islam. To se naročito uočava kod Četvrtkovišta. U tome selu je još 1533. godine cjelokupno stanovništvo bilo primilo islam, a vjerovatno je da je ono tu i došlo u potpunosti ili djelomično islamizirano, te mu je zbog toga ukazano da ostane upravo tu, u sjedištu nahije. Stanovništvo Četvrtkovišta brzo se povećavalo tako da je sredinom XVI vijeka imalo blizu 100 kuća i, prema tome, bilo brojčano najznačajnije muslimansko naselje u toj nahiji.

Stanovništvom brojnije od Četvrtkovišta bilo je selo Čukojevići, u kojem je islamizacija bila djelomična, ne tako masovna. To selo je od prvog spomena, tj. od 1533. godine, pa sve do početka XVII vijeka bilo brojno najznačajnije naselje u toj nahiji. U njemu se 1548. godine nalazio i timar kneza Kojčina. Taj timar je bio mali, iznosio je svega 500 akči, a sastojao se od jednog čifluka koji je uživao spomenuti knez Kojčin sa svoja dva bratića, Vujicom, sinom Ivanovim i Milovcem, sinom Vojinovicim. Prema tome, u tome selu je, vjerovatno, i stanovao spomenuti knez. Postojanje ovog knezospahije, kao i primicura u 12 sela bijeljinske nahije govori o postojanju vlaške knežine kojoj su pripadala ta sela, a čije je sjedište, najvjerojatnije, bilo u selu Čekojevićima.⁶³ Knez Kojčin je živio još 28 godina vršeći za cijelo vrijeme kneževsku službu uz spomenuti timar od 500 akči. Umro je 1576. godine, a naslijedio ga je sin Vučeta sa istim timarom. Spomenuti čifluk, od koga se sastojao taj timar, bio je te godine u posjedu spomenute dvojice Kojčinovih bratića, kao i Kojčina, sina Vukosavljeva, koji su na ime svih poreza plaćali knezu

⁶⁰ Up. A. Handžić, Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka — Članci i građa, izdanje Zavijačajnog muzeja u Tuzli, III, 1961, str. 109.

⁶¹ BBA, TD, No 405, fo 50.

⁶² Isto, fo 66, 70, 81.

⁶³ BBA, TD, No 260, fo 398; M. Vasić u radu o knezovima (Knežine i knezovi timarlike u zborničkom sandžaku, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, X) spominje kneza Kojčina, ali ne spominje ništa o knežini na području bijeljinske nahije koja je očito postojala.

500 akči godišnje. »Kako je poslije Kojčinove smrti njegov timar ostao upražnjen i kako ga je koristio njegov sin Vučeta, koji je imao u ruci očev berat, to je sandžakbeg preporučio da se Vučeti, kao sinu umrlog Kojčina, dade očev timar.«^{63a}

Ako pratimo stanovništvo u drugoj polovini XVI vijeka, tj. uporedimo li dva tabelarna pregleda u ovom radu, vidjećemo da je ono negdje znatno poraslo (Čukojevići, Gornja i Donja Ruhotina, Popovi), negdje stagniralo (Batkovići, Tvrtkovac, Kuzovrat, Četvrtkovište, Obarska), a negdje uglavnom ostalo bez promjene (Grm Seliste, Tomaševac, Gunjevac, Triješnica, Mareštica, Brodac). Ta pojava ukazuje, opet, na dalje migriranje stanovništva. Istu pojavu uočavamo ako pratimo islamizaciju. Tako u izvjesnim selima muslimansko stanovništvo brojčano opada, a negdje se sasvim gubi, tj. migrira (Gornja i Donja Ruhotina, Tvrtkovac, Popovi). Prema tome, proces migriranja je bio stalan kroz cijeli XVI vijek. Dok je do sredine toga vijeka to područje naseljavano, dotle krajem toga vijeka vidimo da je stanovništvo i iz ovog područja išlo dalje u nove krajeve prema granici koje je trebalo naseliti i učvrstiti. Tako se samo može objasniti opadanje ili gubljenje stanovništva od sredine XVI vijeka do 1600. godine u selima: Popovima, Gornjoj i Donjoj Ruhotini i Tvrtkovcu, jer se vidi da se ono nije doselilo u Četvrtkovište, štaviše ono je odlazilo i iz Četvrtkovišta, jer se i tu u odnosu na stanje iz 1548. godine stanovništvo nešto smanjilo. Isti je slučaj i sa hrišćanskim stanovništvom u nekoliko sela: Batkovićima (Mirkovcu), Kuzovratu, Obarskoj i Tvrtkovcu. To je naročito vrijedilo za vlahu. Njih je ovdje do kraja XVI vijeka gotovo nestalo. Od 12 primicura, koliko ih je bilo sredinom toga vijeka, ostala su samo dvojica, u selima: Gornjoj i Donjoj Ruhotini i Batkovićima ili Mirkovcu. Oni su se djelomično odselili u dalja granična područja, a djelomično se sasvim prilagodili zemljoradnji i organizaciono se raslojili.

IV

Proces islamizacije u Bosni i Hercegovini razvijao se mnogo brže nego je to bio slučaj u drugim našim pokrajinama i išao odmah u širinu zahvatajući kako gradska tako i seoska naselja. Za tu pojavu postojali su dublji politički, društveni i ekonomski razlozi koji se objašnjavaju stanjem i prilikama koje su Turci kod nas zatekli. O nasilnoj islamizaciji, kako se na Zapadu nekada i ozbiljno pisalo, nema tragova u vjerodostojnim izvorima ni za jednu od naših pokrajina. Takva stanovišta već su davno odbačena. Osmansko društveno uređenje je, svakako, djelovalo na svoju okolinu u pravcu širenja islama, ali primjena bilo kakve sile bila bi u oprečnosti sa izričitim islamskim principima vjerske tolerancije.^{63b} Štaviše, masovna

^{63a} Wien, Nationalbibliothek, Mxt. No 571 — Defter-i ruznamce-i timarha-i elviye-i Budun fi sinin: 980—981—982—983, fo 328.

^{63b} »Vama vaša, a meni moja vje-

ra«, Kur'an, pogl. Kafirün, 6. ajet; »U vjeri ne smije biti prisiljavanja...«, Kur'an, pogl. Bakara, 256. ajet.

islamizacija nije nikako išla u prilog službenoj osmanskoj finansijskoj politici jer cjelokupni državni prihodi od harača, — poreza kojim su podlijegali svi odrasli hrišćani zbog državne zaštite (zimiyet) i oslobođenja vojne obaveze — bili su još kako značajni. Taj proces se konstantno razvijao i trajao za cijelo vrijeme uspona osmanske države, iako rijetkih slučajeva prelaženja na islam nalazimo još i u XVIII vijeku. Najviše se taj proces razvijao ipak u prvim decenijama turske vlasti i bio usko vezan sa procesom migriranja stanovništva. Sasvim je drugačije stanje bilo u Srbiji gdje je usljed kompaktnosti u konfesionalnom pogledu i velikog uticaja pravoslavne crkve u narodu islamizacija zahvatila samo gradska naselja.

U bijeljinskoj nahiji vidi se jasno iz priloženih tabela da se proces islamizacije uglavnom završio do sredine XVI vijeka. Na islam su prelazili svi društveni slojevi, i oni koji su nekada bili nosioci vlasti, i srednji stalež, tj. posjednici slobodnih baština, kao i raja. Jedni su nastojali da na taj način sačuvaju svoje ranije pozicije, drugi da održe i prošire svoje baštinske zemlje, a raja je opet u novom poretku gledala priliku da sasvim promijeni svoj položaj, ukoliko se prikloni osmanskoj državnoj misli i pređe na islam. Mlađa generacija je prelazila na islam, a roditelji su ostajali u svojoj vjeri. Isto tako su se često braća konfesionalno podijelila. Sredinom XVI vijeka prelazak na islam predstavljao je za mnoge stanovnike te nahije događaj koji se nedavno desio. Tako 1548. godine u Četvrtkovištu, kao i u drugim selima nalazimo mnoga muslimanska imena čiji su roditelji hrišćani. U *Četvrtkovištu* zabilježeni su poimenice među ostalim: Mahmud, sin Radonjin; Mehmed, sin Radenkov; Mehmed, sin Božidarov; Jahja, sin Vojinov. — U *Tvrtkovcu*: Ferhad, sin Radovanov. — U *Čukojevićima*: Mustafa, sin Jeričića; Hasan, sin Ivanov; Husein, sin Ivanov. — U *Grm Selištu*: Hajdar, sin Nikolin; Džafer, sin Radičin; Jusuf, sin Radenkov; Alija, sin Radonjin; Hasan, sin Radonjin; Iskender, sin Vukićev; Rustem, sin Milovanov; Ferhad, sin Milovanov; Mustafa, sin Vukčev; Sulejman, sin Vukčev; Nesuh, sin Vukićev; Mervan, sin Radičin. — U *Gornjoj i Donjoj Ruhotini*: Jahja, sin Vlatkov; Oruč, sin Vukojev; Alija, sin Pavkov. — U *Popovima*: Pervane, sin Radonjin. — U *Kuzovratu*: Baliija, sin Radosavljev; Hasan, sin Radinov; Mustafa, sin Radonjin. — U *Mareštici*: Džafer, sin Stjepanov; Husein, sin Stjepanov; Kurd, sin Stjepanov; Ferhad, sin Pavkov; Jahja, sin Vučetin, — i u *Obrovi (Obrovcu)*: Mehmed, sin Đurin.⁶⁴

Kasnije, do sredine XVI vijeka značajnije promjene u tom pogledu dogodile su se samo u selima Grm Selištu i Čukojevićima, gdje se od sredine do kraja XVI vijeka muslimansko stanovništvo udvostručilo. Ipak, u Čukojevićima je i tada muslimansko stanovništvo ostalo u manjini (1:7). Selo Grm Selište, međutim, postalo je izrazito muslimansko naselje i brojčano se već bilo izravnalo sa Četvrtkovištem, pa je do 1600. godine u njemu bio podignut i jedan mesdžid. Imam toga mesdžida, po imenu Mustafa, držao je te godine u istom selu jedan čifluk u zajednici sa svojim sinom.⁶⁵ Temelji toga

⁶⁴ BBA, TD, No 260, fo 218, 219.

mesdžida (džamije) vide se i danas.⁶⁶ Grm Selište se i nalazilo u blizini Četvrtkovišta, a sigurno je predstavljalo i vrlo pogodno mjesto za razvitak, jer su se u njemu nalazili značajni izvori pitke vode. Tako je danas u Grmu, koji se nalazi u granicama užeg pojasa Bijeljine izgrađeno izvorište bijeljinskog vodovoda.

Danas su na području bivše bijeljinske nahije konfesionalno uglavnom zastupljeni pravoslavni i muslimani. Katolika je vrlo malo.⁶⁷ S druge strane crkve, koje su postojale prije Turaka ili su ih Turci na tom području još i zatekli, bile su katoličke (Bijeljina, Koraj, Teočak), pa je prema tome to područje pretežno bilo naseljeno katolicima. Sve to govori u prilog dosta dokumentovanom stanovištu da se prvobitno stanovništvo pred Turcima u znatnoj mjeri povuklo a na napuštenu područja Turci su doveli nešto starosjedilačkog stanovništva iz Gornjeg Podrinja koje je ranije bilo primilo islam, a najvećim dijelom stočarsko stanovništvo pravoslavne vjere (vlahe) koje je kasnije djelomično primilo islam, a pretežno ostalo u svojoj vjeri.

Nastankom krize u timarsko-spahijskom sistemu krajem XVI vijeka naglo se povećavao broj čifluka ne samo u spahijskim selima nego i u carskim i sandžakbegovim hasovima. Tako se u cijeloj nahiji od 21 čifluka u 1548. godini taj broj povećao do 1600. godine na 86 čifluka i 34 zemina.⁶⁸ U pogledu plaćanja razlikovale su se dvije vrste čifluka. Samo 12 čifluk-sahibija davalo je za svoje čifluke naturalnu rentu sandžakbegu, dok su 74 čifluk-sahibije plaćale poreze u novcu, i to ne sandžakbegu nego centralnoj državnoj blagajni svake godine prilikom kupljenja džizije. U samom Četvrtkovištu nastalo je u tome vremenu, pored ranije spomenuta tri, još 20 novih čifluka i 16 zemina. Samo prihodi od 14 zemina i jednog čifluka bili su obuhvaćeni u ukupnom feudalnom, tj. sandžakbegovom prihodu od 16.000 akči, dok su porezi (ušur i salarija) od 22 čifluka, 2 zemina, 2 čaira i 1 baštine plaćani centralnoj blagajni. Porezi sa tih čifluka i zemina kretali su se od 50 do 200 akči, sa izuzetkom samo jednog čifluka čiji je porez iznosio 640 akči. Ukupan državni prihod sa spomenutih čifluka, zemina, čaira i baštine, što je kupljeno u novcu, iznosio je 4.258 akči. To znači da su na području Četvrtkovišta cjelokupni porezi, naturalni i novčani, bez obzira kome su plaćani, iznosili preko 20.000 akči.

Vlasnici spomenutih čifluka i zemina bili su vojnici i zanatlije. Tako je 2 čifluka u Četvrtkovištu posjedovao Hasan, džundija, a 1 čifluk Jusuf, džundija. Zemin Firuzov držao je Hasan, mustahfiz i Alija »éehaja mustahfiza palanke Novog«. Isto tako neke čaire i bostane na području te kasabe, odnosno u bližoj okolici posjedovali

⁶⁵ TK, TD, No 23, fo 326.

⁶⁶ Prema saopštenjima očevidaca iz Bijeljine.

⁶⁷ Prema katoličkim izvorima iz 1931. godine na cijelom području nekadašnje bijeljinske nahije bilo je svega 2.560 katolika. Najviše ih je bilo u samoj Bijeljini = 2.293, zatim u Velinom Selu = 48, Janji =

34, Brocu = 23, i u ostalih 18 sela od 1 do 18 (Kr. Draganović, ranije citirana karta). Međutim, taj se broj tokom II svjetskog rata izmijenio, jer su znatan broj tih katolika bili nacionalno Nijemci ili Mađari, koji su za vrijeme rata migrirali.

⁶⁸ TK, TD, No 23, fo 315—328.

asu »mustahfizi i muslimani račanske tvrđave«. ⁶⁹ Čifluci u selima Bijeljinske nahije bili su takođe u posjedu gradskog muslimanskog stanovništva prvenstveno vojske i vojno-administrativnih službenika. Sandžakbegov vojvoda Mehmed imao je jedan čifluk u selu Popovima, vojvoda Kamber čifluk u selu Batkovićima (Mirkovcu). U istom selu čifluk je imao i Balijsa, sin Mehmedov, džundija. ⁷⁰ Najveći broj čifluk-sahibija bili su džundije. U Krčevcu ili Gojsal Selištu trojica džundija: Husein, Mustafa i Mezd, sin Alijin držali su po jedan čifluk. ⁷¹ U Triješnici jedan čifluk držali su u zajednici Mehmed-beg, zaim i Alija, džundija. ⁷² Zatim je džundija Hasan imao čifluk u Obrovi (Obrovcu), a džundija Rizvan čifluk u Grm Selištu. ⁷³ Još se spominju ovi značajniji čifluci: 1 čifluk čauša Mehmeda i 2 čifluka emina Hajrudina u selu Krčevcu (Gojsal Selištu); čifluk odabaše Mehmeda u Crnjelovu; čifluk Balijsa i Velije, sinova serbuljuka Kasima u Obarskoj; čifluk Ferhada, »u posjedu Mustafe mesdžidskog imama i njegovog sina Safije u selu Grm Selištu« i knezov čifluk u Tomaševcu. ⁷⁴

Očito je da su ti novi čifluci nastali kupovinom haračkih zemalja, tj. od države ili od hrišćana kupljenih haračkih baština, pa su prihodi s tih čifluka i dalje pobirani prilikom kupljenja džizije, a nisu ostavljeni sandžakbegu čiji je has bila cijela nahija. U turskim popisnim defterima ti novčani porezi od čifluka koji su išli centralnoj blagajni nisu uračunati, kao što je i logično, u sandžakbegove prihode, tj. nisu iskazani u ukupnom zbiru prihoda odnosnog sela, nego su evidentirani pojedinačno i naknadno. Zbog toga sam te poreze u novcu od čifluka i zemina iskazao u posebnoj koloni u tabeli, koji su, kako se vidi, u cijeloj nahiji iznosili 15.953 akče. Povećavanjem broja tih čifluka smanjivao se donekle sandžakbegov has u korist sitnih nahijskih funkcionera ili zanatlija iz Četvrtkovišta, premda je cjelokupni iznos hasa, s obzirom na pad akče bio novčano znatno veći nego ranije.

Sandžakbegov has nije stalno obuhvatao cijelu bijeljinsku nahiju. U osmom i devetom deceniju XVI vijeka nekoliko sela te nahije bilo je izdvojeno iz sandžakbegovog hasa i pretvoreno u timare mustahfiza okolnih tvrđava kao i dio jednog zizameta. Tako je selo Krčevac (Gojsal Selište ili Vrljačka) 1572. godine predstavljalo timare dvojice mustahfiza u tvrđavama Sokolu i Brčkom. Od prihoda tog sela iznos od 1.500 akči pripadao je kao timar Huseinu, sinu Ferhatovu, serbuljuku u tvrđavi Sokolu, a 1.400 akči kao timar Ibrahimu sinu Mustafinu, mustahfizu u tvrđavi Brčkom. ⁷⁵ Kasnije, 1585. godine, to selo je činilo zajednički timar od 4.500 akči dvojice mustahfiza tvrđave Novog na Savi. Dizdar novske tvrđave Alija dobio je od tog iznosa timar od 3.000 akči, a mustahfiz Mehmed, sin Ejnebegov timar od 1.500 akči. ⁷⁶ Zatim su 1573. godine sela Popovi (5.000 akči) i

⁶⁹ Isto, fo 322—325.

⁷⁰ Isto, fo 315.

⁷¹ Isto, fo 320.

⁷² Isto, fo 322.

⁷³ Isto, fo 326, 327.

⁷⁴ Isto, fo 319, 320, 326, 327, 328.

⁷⁵ Wien, Nationalbibliothek, Mxt. No 571, fo 11, 35 i 79.

⁷⁶ BBA, TD, No 655.

⁷⁷ Wien, Nationalbibliothek, Mxt. No 571, fo 377.

Gornja i Donja Ruhotina (4.462) bila u sastavu zizameta nekog Hasana, sina Mehmed-begova, koji je u cijelosti iznosio 61.541 akču.⁷⁷ Isto tako je selo Tvrtkovac te godine predstavljalo veći timar od 6.000, odnosno, sa namirenjem 6.666 akči, a pripadalo je Zulfikaru sinu Hajdarevu.⁷⁸ Međutim, 1600. godine ponovo su sva spomenuta sela bila u sastavu hasa zvojničkog sandžakbega.⁷⁹

Prelaskom na islam novi muslimani su samim tim dolazili u povoljniji položaj kao pripadnici vladajuće vjere. Drugi su se uključili u hrišćanske odrede turske vojske, martolose i vojnuke, što im je davalo potpunu ličnu sigurnost, kao i njihovim porodicama i osiguravalo im samostalan osrednji posjed na koji nisu plaćali poreze ili su u tome bili znatno povlašteni i plaćali minimalno. Proglašenjem Četvrtkovišta kasabom, cjelokupno njegovo stanovništvo postalo je, opet, povlašteno, s tim što je bilo oslobođeno rajninskih poreza: zamljarine (resm-i çift), kao i svih divanskih nameta i izvanrednih poreza. U principu tako su bili povlašteni samo zanatlije (ehl-i hiref), jer su oni u većini slučajeva radili za vojsku. Ali, stanovništvo se nije odvajalo nego je samim proglašenjem Četvrtkovišta kasabom u cjelini postalo povlašteno. Ono je samim tim znatno dobilo, jer se ništa nije promijenilo način njihovog privređivanja. Oni su i dalje obrađivali svoje zemlje koje su imali na području kasabe. Naime, prvobitne kasabe bile su više sela nego kakva gradska naselja i imale značajnu seosku privredu. Ako se znatan broj tog gradskog stanovništva bavio i zanatom, onda je njihov položaj postao znatno povoljniji. To je i bio glavni razlog brzog razvijanja gradskih naselja uopće. Još su u povoljnijem položaju od zanatlija bili oni muslimani koji su rano postali vojnici i koji su se istakli u svojim dužnostima, te na taj način došli do izvjesnog političkog prestiža u nahiji. To su bili sandžakbegovi ljudi. Seosko stanovništvo koje nije pristupilo u vojsku niti je vršilo ma kakve druge službe bilo ono hrišćansko ili muslimansko imalo je status raje. Odl. hrišćanske raje u ovoj nahiji samo su stanovnici sela Popovi bili povlašteni. Oni su imali dužnost da prave i popravljaju mostove na rijekama: Prugnjači, Brezovici? i Sušnici? »za putnike i islamsku vojsku«, pa su bili oslobođeni od davanja »acam-i oğlana«, svih divanskih nameta i izvanrednih tereta. Zbog toga, krajem XVI vijeka, ni redovni sandžakbegovi prihodi od tog sela nisu bili u skladu sa povećanjem prihoda kod svih ostalih sela, štaviše bili su niži nego sredinom toga vijeka. Ta činjenica dolazi osobito do izražaja ako se još uzme u obzir osjetan porast stanovništva.⁸⁰

Jačanje materijalnog položaja gradskog stanovništva vojske i zanatlija odražavalo se na selu na štetu seoskog zemljoradničkog stanovništva. Mnoge slobodne baštine i zemini hrišćana prelazile su polagano u muslimanske ruke kao baštine i zemini ili češće kao čifluci. To se događalo na dva načina: a) islamizacijom, b) kupovinom slobodnih baština i zemina od hrišćana. Slobodne baštine kupovane su ili direktno od njihovih vlasnika, hrišćana ili od države koja ih je usljed seobe ili izumiranja vlasnika preuzela kao napu-

⁷⁸ Isto, fo 122.

⁷⁹ TK, TD, No 23, fo 315—328.

⁸⁰ Da bi se to uočilo potrebno je uporediti dvije tabele.

štene (mahlul) baštine. Takve baštine je javnom licitacijom prodavao kadija i izdavao o tome sudsku ispravu (hudžet).

Kako je uporedo sa islamizacijom rasla i ekonomska moć i prestiž muslimana, vidi se najbolje po stalnom povećavanju muslimanskih čifluka. Ta pojava je ujedno primjer slabljenja ekonomske moći centralne državne blagajne i početak finansijske krize. Kako je već spomenuto, u periodu od 1548. do 1600. godine porastao je broj čifluka u toj nahiji sa 20 na 86, i to 85 čifluka bili su muslimanski, a samo jedan čifluk hrišćanski, tj. ranije spomenuti kneževski čifluk koji je te godine bio u posjedu kneza Milke. Za 33 muslimanska čifluka izričito je u defteru zabilježeno da su to bivše hrišćanske zemlje i navedena su imena bivših vlasnika te da su sudskom ispravom (ber vech-i hüccet-i kadi), tj. kupnjom prešle na tadanje vlasnike. Isti je slučaj bio i sa povećavanjem muslimanskih baština i zemina.

Naturalna davanja, tj. glavni sandžakbegovi prihodi sastojali su se od ušura žitarica zajedno sa salarijom (od 7 i 8 tovara = 1 tovar, tj. od 15 tovara = 2 tovara) i raznih pristojbi, što je sve iskazano u novcu. Ti feudalni prihodi od 1548. do 1600. godine znatno su povećani, jedno zbog povećanja stanovništva, pa je, prema tome, i privreda bila u porastu, a drugo zbog pada vrijednosti akče. Samo u selu Popovima ti prihodi su postali manji nego ranije, iako je stanovništvo poraslo. Isto tako u Četvrtkovištu su sandžakbegovi prihodi neznatno smanjeni, ali su cjelokupne daće stanovništva te kasabe, tj. računajući tu i prihode centralne blagajne od čifluka i zemina, znatno porasle.

Od žitarica uspijevale su na prvom mjestu pšenica, zatim ječam, proso, raž i zob. Žito je prerađivano u mlinovima kojih je 1548. godine u toj nahiji bilo 13, i to: u Četvrtkovištu 7, u Čukojevićima 4, u Gornjoj i Donjoj Ruhotini 1 i u Mareštici 1 mlin. Vinova loza nije gajena ni u jednom od ovih sela. Znatno je bilo razvijeno pčelarstvo. Isto tako svinjogojstvo je bilo razvijeno u svim selima, pa i u selu Grm Selištu, koje je bilo izrazito muslimansko naselje, ali je bilo i hrišćana. Zatim je uspijevalo voće, lubenica, lan i neke vrste povrća.

V

Širenje islama praćeno je podizanjem muslimanskih kulturnih i kulturno-prosvjetnih objekata. U prvobitnim muslimanskim naseljima, nukleusima budućih kasaba, podizane su džamije, a kasnije i po selima. Time je u naše krajeve na širokom planu prodirala osmanska materijalna kultura. Veliki broj tih objekata podizan je od samog početka potpuno u stilu osmanske kulturne arhitekture. To je zavisilo i od raspoloživog građevinskog materijala. Trajniji objekti nastali su u krajevima sa suhljim podnebljem i obiljem kamena, dok se u ravničarskim krajevima gradilo većinom od drveta i ćerpiča, a rjeđe od opeke.

Od kada datira današnja Atik (Stara) džamija u Bijeljini, koju je utemeljio i od kakvih se dobara sastojao vakuf te džamije?

Premda vakufnama toga vakufa, koja bi odgovorila na ta pitanja, nije sačuvana, kao što nije sačuvan ni originalni natpis na džamiji, ipak pouzdano znamo ne samo da je džamija podignuta za vrijeme vlade sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520—1566) nego da je nastala kao vakuf toga sultana.⁸¹ Ali koje je godine ta džamija podignuta, do sada se nije moglo tačno utvrditi. Sigurno je samo da je nastala posljednjih 18 godina Sulejmanove vladavine. Naime, prilikom popisa 1548. godine Četvrtkovište je predstavljalo jedan muslimanski džemat koji nije nazvan po džamiji i u kojem nisu zabilježeni nikakvi vjerski službenici (imam, mujezin)⁸² premda su oni u drugim okolnim mjestima, gdje su već bile podignute kultne ustanove (Zvornik, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Šabac), u tom izvoru redovno evidentirani. Obzirom na to da je Četvrtkovište te godine brojalo 90 isključivo muslimanskih kuća, čudno je da već dotle nije bila podignuta bar jedna džamija. Prema tome »Sulejmanija« je morala biti utemeljena odmah poslije 1548. godine, dakle, sredinom XVI vijeka. Kako poslije te godine do smrti Sulejmanove (1566) nije vršen nikakav popis zborničkog sandžaka, ne možemo utvrditi tačnu godinu utemeljenja džamije. Slijedeći detaljni popis izvršen je tek 1600. godine, pa se u njemu spominje hatib te džamije Abdu-rahman i mujezin Kurd, sin Alijin.⁸³

Izričit podatak o porijeklu džamije sadržan je u natpisu na turskom jeziku koji se danas nalazi iznad ulaznih vrata, a odnosi se na pozniji popravak. Tu stoji: اشبهو بنا سلطان سليمان خان جامع شريف تجديد
 1311 «Ova građevina, džamija sultana Sulejmana-hana,

⁸¹ Kako je poznato, mnoge džamije kao i razne druge ustanove (banje, tekije, mektebi, medrese) u našim krajevima podizane su kao sultanske zaklade i u svojim nazivima nosile imena sultana. Tako su džamije u utvrđenim gradovima bile redovito sultanske, a njihovi službenici tretirani kao mustahfizi i uživali timare. Isto tako i džamije u gradskim podgrađima i otvorenim gradskim naseljima često su predstavljale sultanske vakufe. U većim gradovima (računajući utvrđenje i varoš), kao što je Beograd postojalo je i po nekoliko takvih džamija i drugih ustanova. Najviše carskih džamija i njihovih vakufa nastalo je za vrijeme Mehmeda II Osvajača (1451—1481) i Sulejmana Veličanstvenog (1520—1566). Tako Evlija Čelebija sredinom XVII vijeka spominje slijedeće sultanske džamije: 1) Fatihove džamije u utvrđenim gradovima: Sarajevu, Zvorniku, Kušlatu, Skoplju, Smederevu, Ulcinju, Užicu, Mileševu i Gabeli, zatim u podgrađima (u varošima): Sarajevu, Kruševcu i Blagaju; 2) Džamije Bajezidi-

da II (1481—1512) u tvrđavi Kumboru kod Herceg-Novog i kasabama Foči i Nevesinju; 3) Sulejmanije džamije u utvrđenim gradovima: Beogradu, dvije (u donjem i gornjem gradu), Jajcu, Jezeru, Građišci, Jasenovcu, Dubici, Cerniku, Vukovaru, Osijeku, Mostaru i u varošima: Beogradu, dvije (džamija i mesdžid) i Osijeku (Evlija Čelebija, Putopis, prevod H. Šabanovića, I, Sarajevo 1954, str. 87, 94, 96, 114, 230, 232, 231, 242, 255; II, 1957, str. 62, 65, 95, 147, 159, 116, 125, 127, 231, 239, 243, 255, 257). Evlija, štaviše, nije sva naša mjesta ni opisao, a niti je svugdje takve ustanove spomenuo. Tako on, npr., ne spominje »Sulejmaniju« u Bijeljini kada opisuje to mjesto (II, 260 — Bijeljina je tada, prema Evliji, imala »pet mahala sa 500 lijepih daskom pokrivenih kuća, prizemnih i na sprat«), kao ni »Sulejmaniju« u Banjoj Luci (up. H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1961, str. 8).

⁸² BBA, TD, No 260, fo 218—219.

⁸³ TK, TD, No 23 fo 322.

obnovljena je 1311 (1893) godine«. Džamija je u svojoj istoriji promijenila, sigurno, nekoliko sličnih natpisa. Obzirom da se Bijeljina nalazila u sasvim perifernom području bosanskog sandžaka, ona se od kraja XVII vijeka, pa kroz cijeli XVIII vijek, nekoliko puta našla u ratnom području, na udaru Austrije. Već za vrijeme bečkog rata (1683—1699) npr. austrijska vojska je porušila na desnoj obali Save dvije tvrđave u susjedstvu Bijeljine: Novi, u bijeljinskoj nahiji, i Brčko.⁸⁴ Moguće je da je i tada »Sulejmanija« bila oštećena i popravljena. Zatim je između požarevačkog (1718) i beogradskog mira (1739) puna dva decenija uži pojas na desnoj strani Save, zajedno sa Bijeljinom, bio u vlasti Austrije, pa je »Sulejmanija« u tom vremenu služila kao katolička crkva. Džamija je, svakako, poslije 1739. godine generalno popravljena te dobila i novi natpis. Koliko je još puta ona popravljena do 1893. godine i kada je nastao današnji minaret sa dva šerefeta, jedini te vrste u Bosni, nije poznato. Isto tako se ne zna koliko su njeni današnji zidovi originalni.

Određenije i mnogo više nego spomenuti natpis govore nam o toj džamiji sačuvane evidencije nekadašnje osmanske centralne vakufske uprave, a koje se sada nalaze u vakufskom arhivu u Ankari.⁸⁵ Podaci iz spomenutog arhiva o »Sulejmaniji« džamiji u Bijeljini datiraju, istina, iz kasnijeg perioda, od 1758—1824. godine, ali izričito govore o tome da je tu džamiju podigao sultan Sulejman kao svoj vakuf.⁸⁶ To su podaci iz tzv. »Yevmiye« deftera.⁸⁷ Iz njih razabiremo da su za plate službenika sultanskog vakufa u Bijeljini bili uvakufljeni prihodi od carskih čifluka u Kanjiži. Iako su Turci izgubili Kanjižu još za vrijeme bečkog rata (1683—1699) vakufske evidencije iz XVIII i XIX vijeka, prenoseći podatke iz jednog deftera u drugi, još uvijek spominju carske čifluke, odnosno mukate u Kanjiži. Spomenuti podaci o bijeljinskoj »Sulejmaniji«, iako datiraju iz znatno kasnijeg vremena, sadržavaju ipak osnovne podatke o tome vakufu koji su zapravo morali biti sadržani u vakufnami, tj. podatke o broju službenika, njihovim dnevnicama, kao i prihodima iz kojih su te dnevnice isplaćivane. Na primjer, jedan podatak o promjeni na položaju imama i hatiba u toj džamiji glasi: »U zvonničkom sandžaku, bijeljinskom kadiluku, u samoj kasabi Bijeljini

⁸⁴ A. Handžić, Stari grad Novi na Savi, Godišnjak istorijskog društva BiH XIV, str. 239—251.

⁸⁵ Ankara, Vakıflar Arşivi. Kako su za sve zemlje prostrane Osman-ske imperije vođeni posebni defteri za vakufe, to je pojedine vakufske ustanove moguće kontinuirano pratiti od samog osnutka pa sve do prestanka turske vlasti u našim zemljama. Iako su i u tom arhivu vakufname iz naših zemalja rijetko sačuvane, ipak sami vakufski defteri omogućuju nam da najčešće od samog podizanja vakufskih kulturnih i kulturno-prosvjetnih objekata pratimo sve personalne promjene, da saznamo koliki je bio broj službenika

u pojedinim ustanovama, u raznim vremenima, zatim iz kojih prihoda su isplaćivane njihove plate i kolike su bile. Postojalo je nekoliko vrsta tih deftera: Orduy-i humayun, Rumil-i kırmızı, Rumil-i beyaz, Yevmiye, Tedavul i drugi. Isto tako vođeni su posebni defteri i za hrišćanske vakufe.

⁸⁶ Radeći kraće vrijeme u tome arhivu, 1962. godine, evidentirao sam izvjesne podatke i za vakufe u Bijeljini, ali kako se tada nisam posebno interesovao za prošlost toga mjesta, nisam tražio i ranije podatke o vakufskim ustanovama u Bijeljini, koji, bez sumnje, tu postoje.

umro je, ne ostavivši iza sebe djece, Jahja halifa, imam i hatib u džamiji koju je podigao pokojni i blaženi sultan Sulejman han — neka mu se Bog smiluje i oprostí grijehe — sa plaćom iz prihoda od carskih čifluka u Kanjiži, i to za imamsku službu 10 akči i za hatibsku službu, takođe, 10 akči dnevno. Na temelju prijedloga kadije Ibrahim efendije, na upražnjeno mjesto postavljen je Salih halifa i izdat mu je berat, dana 25. zihidže 1177. godine (25. VI 1764).⁸⁸ Iz 22 ovakve zabilješke vidi se da su u ovom vakufu postojali slijedeći službenici: imam, hatib, vaiz, sibjan-mualim, prvi mujezin, drugi mujezin, feraš i upravitelj (mutevelija). Obično je sin nasljeđivao oca ukoliko je samo sin bio sposoban za odnosnu službu. Često puta su, opet, neke službe spajane, odnosno to je ovisilo o sposobnosti službenika. Iako se mekteb izričito ne spominje, postojanje učitelja osnovne vjerske nastave (sibjan-mualim) ukazuje na to da je osnivač toga vakufa osim džamije istovremeno podigao i mekteb. Isto tako je, gotovo bez sumnje, istom tom vakufu pripadala i javna banja. O tome govori njen položaj i arhitektura. Naime, Austrijanci su 1718. godine zatekli u Bijeljini »pred džamijom tvrdo građenu javnu banju«. Džamija se te godine spominje kao ruševina^{88a}.

1) Imamska i hatibska plaća u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX vijeka iznosila je svaka po 10 akči dnevno, a obadvije službe vršio je obično jedan službenik. Od imama i hatiba spominju se: Jahja halifa (1760—1764), Salih halifa (1764—1784), Husejn halifa, sin Salihov (1784—1800), Mehmed halifa, sin Husejnov (1800—1825) zatim Husejn halifa, sin Mehmedov (od 1825). Spomenuti Salih halifa je od 1764. do 1776. godine vršio ujedno i dužnost vaiza u toj džamiji. Isto tako je bio ujedno imam, hatib i vaiz i sin mu Husejn halifa, od 1784. do 1800. godine.⁸⁹

2) Plaća vaiza iznosila je 15 akči dnevno. U ovom periodu spominju se slijedeći vaizi: Hasan halifa (do 1764), Salih halifa (1764—1776), braća Hadži Abdul-Vehab i Mula Mustafa, sinovi Hasan halifini, zajednički (od 1776), Husejn halifa, sin Salihov (1784—1800), Mustafa halifa, sin Husejnov (1800—1825), Osman halifa, sin Mustafin (od 1825).⁹⁰

3) Plaća sibjan-mualima iznosila je svega 5 akči dnevno. To je vrlo niska plata za tu službu, ali je ista bila obično spojena sa imamsko-hatibskom ili vaiskom službom. Do 1793. godine tu službu je vršio neki Hasan; zatim Mustafa, sin Husejnov (1793—1825) koji je istodobno bio i vaiz, kao što je ujedno bio mualim i vaiz i sin mu Osman (od 1825).⁹¹

⁸⁷ Ti defteri evidentiraju abecednim redom po mjestima i hronološki sve personalne promjene u pojedinim vakufima po ejaletima i sandžacima u cijeloj Osmanskoj imperiji. Zabilješke u njima predstavljaju, zapravo, kratke rezime-e carskih berata o postavljenju pojedinih službenika koji su izdavani na predlog nadležnog kadije. Tu je uvijek bila označena visina dnevnice (yevmiye)

u akćama, kao i to iz kojih prihoda su te plate isplaćivane.

⁸⁸ Ankara, Vakıflar Arşivi, Yevmiye defterleri pod B (Bijeljina).

^{88a} G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739, GZM XIX, 1907, str. 381.

⁸⁹ Yevmiye defterleri.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

4) Dnevnicu prvog mujezina iznosila je 8 akči, a drugog 7, odnosno 6 akči dnevno. Spominju se imena četvorice prvih i petorice drugih mujezina, i to sa dnevnicom od 7 akči: Mustafa (do 1758); Salih (do 1785); Mehmed, sin Salihov (od 1785); sa dnevnicom od 6 akči: Sulejman (do 1793) i Mustafa (od 1793); sa dnevnicom od 8 akči: Mustafa (do 1824); Osman (1824); Mehmed (1825) i Mustafa, sin Mehmedov (od 1825).⁹²

5) Feraš je imao dnevnicu 5 akči. Spominju se imena četvorice feraša: Hasan (do 1793); Hasan, sin Salihov (1793—1800); Mustafa, sin Halilov (1800—1830); Salih, sin Mustafin (od 1830).⁹³

6) Osvjetljenje i prostirka džamije. Osim gornjih izdataka za plate službenika bilo je određeno iz istih izvora još 16 akči dnevno za osvjetljenje i prostirku džamije. Ova briga obično je bila povjeravana imamu.⁹⁴

Cjelokupni godišnji izdaci ovog vakufa u drugoj polovini XVIII vijeka iznosili su: za platu imama i katiba = 7.300; vaiza = 5.475; I mujezina = 2.920; II mujezina = 2.370; mualima = 1.825; feraša = 1.825 i za osvjetljenje i prostirku džamije = 5.840. Svega = 25.175 akči godišnje.

Pored »Sulejmanije« u Bijeljini je 1776. godine bila podignuta još jedna džamija. U izvoru doslovno stoji: »U kasabi Bijeljini, u mahali zvanj Banja, narod je uz odobrenje sultana podigao džamiju i u njoj ispravio minber (propovjedaonica). Na predlog kadije Derviša, sina Ibrahimova za imama i hatiba postavljen je Sulejman, sin Abdulahov, dana 22. safera 1190 = (12. IV 1776)«. Taj isti imam i hatib je nakon 9 godina (18. IX 1785) zbog slobodnijeg života i zanemarivanja dužnosti smijenjen, a na njegovo mjesto postavljen Mustafa, sin Husejnov.⁹⁵

Kako su se sve gornje personalne promjene vjerskih službenika događale preporukom nadležnog kadije, to su nam u tome vremenu poznata i imena nekolicine bijeljinskih kadija i to: Fejzulah (1758), Ibrahim (1763), Mehmed (1764), Husejn (1766), Ibrahim (1776), Fejzulah, sin Zulfikarov (1785), Abdulah, naib (1792), Mustafa (1800), Mehmed, naib (1824—1830).⁹⁶

Pored gornjih podataka za samu kasabu Bijeljina »Yevmiye« cdefteri iz ovog perioda sadrže i nekoliko bilježaka o džamijama i njihovim službenicima u nekim selima bijeljinskog kadiluka. Tako se 1767. godine spominje »džamija u kasabi Janji koju je podigao narod«. Imam i hatib džamije bio je te godine Mehmed halifa, sin Mustafin.⁹⁷ Iako se Janja 1600. godine ne pominje još ni kao selo, kako je naprijed istaknuto, ona je već u drugoj polovini XVIII vijeka predstavljala kasabu. To je, koliko se zna, prvi spomen toga naselja kao kasabe.

⁹² Isto.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

U selu Atmačiću (južno od Ugljevika) postojala je prije 1793. godine džamija koju je podigao neki šejh Salih halifa. Kako je te godine umro imam i hatib te džamije, po imenu Sulejman, sin Salihov, na njegovo mjesto postavljen je brat mu Halil.⁹⁸

»U džamiji u Brezovu Polju koju je podigao sultan (Abdul-) Medžid-han potrebno je radi obavljanja džume i drugih dnevnih molitava da se postavi imam i hatib, pa je na temelju općeg izbora to mjesto zauzeo Mustafa halifa — dana 23. džumada II 1296 (22. VII 1878)«. ⁹⁹ Iako se zna da je današnja džamija u Brezovu Polju, tzv. »Azizija« podignuta za vlade sultana Abdul-Aziza (1861—1876), ovaj podatak ukazuje na to da je tu još od ranije postojala džamija koju je podigao otac Abdul-Azizov, sultan Abdul-Medžid (1839—1861). Ukoliko je taj podatak siguran, tj. ukoliko se ne radi o greški kod imena sultana značilo bi da je Brezovo Polje bilo djelomično naseljeno muslimanskim stanovništvom i prije 1862. godine kada su se ovamo u većem broju doselile izbjeglice, muslimani iz Srbije (Šabac, Užice, Soko). Svakako se ovdje radi o istoj džamiji koja je za vrijeme Abdul-Aziza dobila svoj današnji arhitektonski barokni oblik i predstavlja u tom pogledu izuzetak od ostalih potkupolnih džamija u našim krajevima.

Zatim se 1825. godine spominje mesdžid u Koraju koji je podigao narod. »Kako je taj mesdžid u stvari pretvoren u džamiju potrebno je da se postavi imam i hatib da bi se, osim pet dnevnih molitava, mogla obavljati džuma, kao i bajramska molitva«. Zbog toga je, na predlog kadinog naiba Mehmed Emīna, postavljen za imama i hatiba Osman halifa, sin Mehmedov.¹⁰⁰

ZUSAMMENFASSUNG

ENTSTEHUNG UND ENTWICKLUNG DER STADT BIJELJINA IM XVI. JAHRHUNDERT

Die Entstehung und Entwicklung der Städte in Bosnien (befestigte und offene Stadtanlagen) ist, wie bekannt, an die türkische Periode zurückzuführen und deshalb sind auch die türkischen Landesverzeichnisse unserer Länder vom XV. bis zum XVII. Jahrhundert, die Hauptquellen für diese wichtige Frage unserer Geschichte. Bis unlängst konnte man sich, wegen Quellenmangels, mit dieser Frage nicht ernstlich befassen. Auch heute sind diese Geschichtsquellen nur den Kennern der türkischen Sprache zugänglich, so dass bis heute aus dieser Thematik nur wenige Abhandlungen erschienen sind.

Der Verfasser bemühte sich hier, indem er türkische katastrale Landesverzeichnisse benutzte, die Geschichte der Stadt Bijeljina und ihrer umliegenden Gegend zu erhellen. Die Geschichte der Stadt Bijeljina, sowie auch unserer anderen, in der Ebene gelegenen Ansied-

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

lungen, ist uns viel weniger bekannt als die Geschichte der Städte, worüber Inschriften erhalten blieben oder wo eine Festung stand.

Bijeljina war im Mittelalter eine kleine Ansiedlung am Wege, der die Drina entlang bis Panonien führte. Dort befand sich auch ein franziskaner Kloster, das vor 1378 entstand. Dieses Kloster wurde bis jetzt mit einem anderen franziskaner Kloster, dem sogenannten »Conventus St. Maria in Campo« verwechselt. An Grund der türkischen Quellen ist jedoch festgestellt worden, dass sich dieses Kloster nicht in Bijeljina, sondern in Koraj befand, und dass es noch im ersten Jahrhundert der türkischen Macht dort stand.

Die Türken haben dieses ganze Flachland zwischen der Bosna und der Drina, im Jahre 1512, als die Stadt Srebrenik fiel, besetzt. Jedoch geht es aus den türkischen Quellen hervor, dass hier die türkische Macht nicht gleichzeitig mit dem Fall der Banschaf Srebrenik festen Fuss fasste sondern dieses Gebiet noch fast zehn Jahre als Niemandland bezeichnet werden kann. In der Übergangszeit ist nicht nur das Kloster in Bijeljina zugrunde gegangen, sondern man konnte auch an Grund der türkischen Quellen nicht mehr feststellen, wo sich die zentrale Ansiedlung des mittelalterlichen Gaus genau befindet. Die altansässige katholische Bevölkerung stob auseinander, und die Türken siedelten eine neue orthodoxische Bevölkerung (die Walachen) an. Auf diesem Gebiet befand sich bis in die zweite Hälfte des XVI. Jahrhunderts ein walachisches Fürstentum, dessen Vorsteher als Lehengutsherr (*timarli*) im Dorf Čukojevići sein Besitztum hatte.

Die türkische Nahiya (territoriale Einheit) umfasste das geräumige Dreieck, das von Osten und Westen die Flüsse Drina und Sava abgrenzten. Im XVI. Jahrhundert sind in diesem Gebiet 17 Dörfer bekannt. Die zentrale Ansiedlung von derselben Nahiya war das Dorf Četvrtkovište, wahrscheinlich so nach dem mittelalterlichen Marktflecken genannt. Die Ansiedlung Bijeljina wird dabei überhaupt nicht erwähnt, und man kann sogar nicht feststellen, ob sie sich im Bereiche von Četvrtkovište oder irgendwo anders befand. Četvrtkovište war 1533 ein kleines Dorf, ausschliesslich muselmanisch mit insgesamt 14 Hauswirtschaften. In dieser Zeit werden in den Grenzen von Nahiya nur noch drei kleine christliche Dörfer erwähnt, wonach es ersichtlich ist, dass dieses Gebiet gerade um diese Zeit besiedelt worden war. Da sich Četvrtkovište an einem wichtigem Weg befand, hat es sich auch schnell entwickelt und um die Mitte des Jahrhunderts hat es beinahe 100 Hauswirtschaften gehabt. Es wurde eben deswegen eine der Haltestellen im damaligem Karawanen-Verkehr, und so haben sich sehr früh dort auch gewisse Gewerbe entwickelt. Bis 1580 hatte es den Status eines Dorfes, aber es war schon längst in ein Städtchen (*kasaba*) übergewachsen, so dass es im selben Jahr auf Ersuch der Lokalbehörden auch formell in den amtlichen Listen für ein Städtchen (*kasaba*) evidentiert und erklärt wurde. Aus demselben administrativen Schriftstück erfahren wir, dass um eine Kasaba erklärt zu werden, zwei Grundbedingungen notwendig waren: a) dass es wenigstens eine bedeutendere Moschee habe, und b) dass es einen Marktplatz besitze. Bis zu diesem Jahr hatte Četvrtkovište diese Bedingungen erfüllt und tatsächlich war

es schon von früher in ein Marktflecken übergewachsen. Allein mit diesem Schriftstück wurden die Bewohner privilegiert; sie wurden als Handwerker angesehen und waren nicht mehr zu gewissen Steuerabgaben, die sich auf die Benutzung des Bodens beziehen, verpflichtet. Gleichzeitig wurde in Četvrtkovište ein Gerichtsam (kadilik) hergestellt. Ebenso wurde hierher der Jahrmarkt, der bisher in Koraj abgehalten wurde, übertragen. Četvrtkovište war damit das administrative und wirtschaftliche Zentrum der Posavina geworden.

Die ersten kulturellen Anstalten: die Moschee, die Elementarschule (*mekteb*), und wie es scheint auch das Bad, sind mit dem Namen des Sultans Sulejman des Prächtigen verbunden. Die Moschee und die Elementarschule waren in der Zeit von 1548. bis 1566. als Stiftung des Sultans (*vakif*) errichtet worden, und für den Unterhalt der Angestellten in den Moscheen und Elementarschulen waren die Einnahmen von den kaiserlichen Lehensdörfern (*çiftlik*) in Kanischa (Kanizsa) bestimmt.

Bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts haben die Einwohner auch in den Dörfern grösstenteils den Islam angenommen. Dieser Prozess war noch im Gange, da viele muselmanische Namen zu dieser Zeit mit christlichen Väternamen evidentiert wurden. Erst später, nach 1600, war Četvrtkovište Bijeljina benannt worden, und 1634. wurde zum ersten Mal in den Geschichtsquellen das Städtchen und der Gerichtsbezirk so genannt.

Wie schon erwähnt, waren in diesem Gebiet ausser Četvrtkovište noch 16 Ansiedlungen wie folgt: Mirkovac, Čukojevići, Grm Selište, Tvrtkovac, Gornja und Donja Ruhotina, Popovi (Zvonaš Selište), Kuzovrat, Tomaševac, Dunjevac (Gunjevac), Obarska, Triješnica, Mareštica, Krčevac (Gojsal Selište), Brodac, Obrova (Obrovac) und Crnjelovo. Alle diese Ansiedlungen waren administrativ und wirtschaftlich an den Marktflecken Četvrtkovište (Bijeljina) gebunden. Innerhalb der Grenzen dieses Administrativgebietes stand einmal auch eine kleinere Festung. Das war Novi an der Save, die an der Mündung des Baches Lukavac stand. Sie war aus türkischen Ziegelsteinen gebaut, und es scheint von Grund aus ein türkischer Bau zu sein.

Während des XVI. Jahrhunderts befasste sich in diesem Gebiet die Bevölkerung mit Landwirtschaft (Weizen, Gerste, Hirse, Roggen und Hafer) sowie mit Viehzucht und Bienenzucht.